

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

**Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії України та правознавства**

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

(підпис) (прізвище, ініціали)

«__» _____ 20__ р.

Реєстраційний № _____

«__» _____ 20__ р.

**ПРОТЕСТАНТСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА
ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ (1944-1991 рр.): СТРУКТУРА,
ДІЯЛЬНІСТЬ ТА СТОСУНКИ ІЗ ВЛАДОЮ**

Кваліфікаційна робота студента
групи ПГ-м-13

ступеня вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)

Коротаєва Олександра Олександровича

Керівник: д.і.н., професор Романець Н.Р.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1. Стан наукової розробки проблеми в історіографії.....	11
1.2. Структура джерельної бази дослідження	18
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	23
Висновки до розділу 1.....	29
РОЗДІЛ 2. ПРОТЕСТАНТСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У ПОЛІТИКО- ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (1944 –1991).....	30
2.1. Правові засади державної політики щодо протестантських релігійних громад.....	30
2.2. Структура та діяльність державних органів влади щодо регулювання питань релігії в Україні.....	39
2.3. Структура та склад протестантських релігійних організацій, відносини з владою.....	52
Висновки до розділу 2	60
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ (1944–1991)	61
3.1. Релігійна ситуація на Дніпропетровщині у 1944–1953 рр.	61
3.2. Особливості державної політики щодо протестантських громад Дніпропетровщини в період хрущовської «відлиги» (1953–1964)	89
3.3. Репресивні акції влади проти протестантських громад у 1964 – 1985 рр.	103
3.4. Зміни у стосунках між владою та протестантськими релігійними громадами під час «перебудови».....	112
Висновки до 3 розділу.....	116
ВИСНОВКИ.....	117
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	122

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- **арт.** – артикул
- **АСД** – християни-адвентисти сьомого дня
- **ВНК СРСР** – Всеросійська надзвичайна комісія СРСР
- **ВСАСД** – Всесоюзна спілка АСД
- **ВСЄХ** – Всесоюзна спілка євангельських християн
- **ВСЄХБ** - Всесоюзна спілка євангельських християн-баптистів
- **ГДА СБУ** – Галузевий державний архів СБУ (м. Київ)
- **ДАДО** – Державний архів Дніпропетровської області
- **ЄХБ** – євангельські християни та баптисти
- **інш.** – інше
- **КДБ** – Комітет державної безпеки
- **кін.** – кінець
- **КК** – Кримінальний кодекс
- **МВС** – Міністерство внутрішніх справ
- **МДБ** – Міністерство державної безпеки
- **НКДБ** – Народний комісаріат внутрішніх справ
- **РМ** – Рада Міністрів
- **РНК** – Рада народних комісарів
- **РПЦ** – Руська православна церква
- **РПЦ МП** – Руська православна церква Московського патріархату
- **РС РПЦ** – Рада у справах РПЦ
- **РСР** – Рада у справах релігій
- **РСРК** – Рада у справах релігійних культів
- **РФ** – Російська Федерація
- **СЦ ЄХБ** – Спілка Церков євангельських християн-баптистів
- **СБУ** – Служба безпеки України
- **СВ** – Секретний відділ СОУ ВНК СРСР
- **СОУ** – Секретно-оперативне управління ВНК СРСР
- **СПВ ОДПУ** – Секретно-політичний відділ ОДПУ
- **СПУ** – Секретно-політичне управління НКДБ СРСР
- **СРСР** – Союз Радянських Соціалістичних Республік
- **т.з.** – так званий
- **УРСР** – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- **ФСБ СРСР** – Федеративний союз баптистів СРСР
- **ХЄВ** – Союз Християн євангельської віри, потім змінив назву на ХВС – Союз Християн віри євангельської
- **ЦВК СРСР** – Центральний виконавчий комітет СРСР

- **ЦДАВО** – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (м. Київ)
- **ЦДАГО** – Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ)
- **ЦК КП(б)У** – Центральний комітет Комуністичної партії України (більшовиків)
- **ЦК КПРС** – Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ВСТУП

Актуальність теми. Сьогодні наша країна стала на шлях Євроінтеграції, проведення якої неможливе без змін у свідомості українського суспільства. У «реформуванні» ж свідомості важливу роль відіграє інститут церкви, який уособлює в собі «совість» нації. Нажаль цей інститут в нашій державі не має достатньо позитивного впливу на українське суспільство, що доводить активізація діяльності Президента України у вирішенні питання створення незалежної від Москви української православної церкви. Саме тому перед історичною наукою гостро постає завдання знайти відповідь та визначити причини такого стану інституту церкви в Україні.

У цьому контексті реконструкція державно-церковних відносин на прикладі Дніпропетровської області дозволила б охарактеризувати роль кожної із сторін-учасниць, визначити їх місце у загальноісторичному процесі, а відтак очистити інститут церкви від спадщини доби атеїзму. Такий комплекс заходів дозволив би підвищити ефективність церковно-релігійної діяльності, що в свою чергу призвело б до прискорення реформування свідомості нашого суспільства та євроінтеграційних процесів в Україні.

Актуальність даної теми пов'язана із тим, що в нашій країні триває процес «декомунізації», законодавча база якої надала історикам можливість використовувати у своїх дослідженнях документи репресивних органів (ДПУ–КДБ), які зберігалися під грифом «цілком таємно» і не були доступні науковцям. А без їх дослідження побудувати об'єктивну історичну парадигму державно-церковних відносин було б, на наш погляд, неможливо.

Суспільно-політична значущість теми підсилюється ще й зовнішніми обставинами, а саме необхідністю розуміння релігійної політики, яка проводиться у РФ. Проголошена російським урядом активна підтримка на міжнародній арені РПЦ МП та здійснення репресій (за Федеральним законом «Про протидію екстремістській діяльності», законом про «небажані організації» та пакетом законів Ярової-Озерова та інш.) щодо протестантських

релігійних організацій в РФ нагадує собою повернення державно-церковних відносин до радянського правового формату [62].

Тому однією з актуальних проблем, що потребує переосмислення і об'єктивного висвітлення сьогодні, є проблема відносин влади і інституту церкви, а саме найактивнішої його частини, яку представляють протестантські релігійні громади та організації України взагалі і Дніпропетровської області зокрема. Результати дослідження допоможуть розкрити проблеми державно-церковних відносин, що мали місце в Україні та осмислити їх сучасний стан в РФ.

Мета магістерської роботи полягає в тому, щоб на основі опрацювання залучених до роботи історичних джерел і здобутків історіографії об'єктивно і комплексно охарактеризувати становище і діяльність протестантських релігійних організацій на Дніпропетровщині у 1944–1991 рр.

Для досягнення поставленої мети передбачалося вирішити комплекс дослідницьких завдань:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії;
- виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження;
- визначити й обґрунтувати теоретико-методологічну основу дослідження;
- висвітлити правові засади державної політики щодо протестантських релігійних громад;
- охарактеризувати структуру та діяльність державних органів влади – РСРК та НКДБ-КДБ, які здійснювали роботу по «церковно-сектантській лінії»; розкрити мережу, структуру та склад протестантських релігійних організацій, їхні відносини з владою;
- висвітлити еволюцію правового становища протестантських релігійних організацій на Дніпропетровщині протягом 1944–1991 рр. та їхніх відносин з владою.

Об'єктом дослідження виступають протестантські релігійні організації Дніпропетровської області у 1944–1991 р.

Предметом дослідження – процес створення, структура, діяльність протестантських релігійних організацій ХЄВ, ВСЄХБ та СЦ ЄХБ на території Дніпропетровської області, їх стосунки із владою.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1944 р. по 1991р. Визначаючи нижню межу дослідження (1944 р.), ми виходили з того, що 19 травня 1944 р. постановою РНК за № 572 була утворена РСРК, яка відала діяльністю протестантських релігійних організацій в СРСР.

Визначення верхньої межі дослідження (1991 р.) зумовлено прийняттям Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991р., який офіційно закріплював свободу віросповідання в УРСР, та прийняттям 14 листопада 1991 р. постанови Державної ради СРСР «Про ліквідацію міністерств та інших центральних органів державного управління СРСР», якою було ліквідовано інститут РСР.

Географічні межі дослідження окреслені територією Дніпропетровської області 1944–1991 рр. відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності та всебічності. Конкретно-методологічний арсенал дослідження складається із різноманітних методів: загальнонаукових (аналізу, синтезу, історичного, логічного, системно-структурного), спеціально-історичних (джерелознавчих, історіографічних, проблемно-хронологічного, діахронного, термінологічного аналізу), конкретно-історичних (історико-порівняльного, історико-статистичного, історико-генетичного), міждисциплінарних (нормативно-правового та принципу історичного антропологізму).

Наукова новизна одержаних результатів магістерської роботи полягає у тому, що:

- на базі ґрунтового аналізу історичних джерел, більшість з яких уперше введено до наукового обігу, здійснено комплексне дослідження репресивної політики радянської влади щодо протестантських релігійних організацій Дніпропетровщини;
- документально доведено факт перебування у подвійному підпорядкуванні (РСРК-РСР та НКДБ-КДБ) усіх церковних ієрархів зареєстрованих протестантських релігійних громад та організацій Дніпропетровщини та вищих церковних ієрархів України (таких як митрополит РПЦ України);
- розкрито агентурну структуру та секретно-оперативну діяльність у церковному середовищі, яка включала поєднання посад церковного ієрарха та водночас позаштатного працівника органів держбезпеки;
- висвітлено виконані ними оперативні завдання, визначені органами держбезпеки щодо знищення та асиміляції незареєстрованих релігійних громад шляхом їх входження до ВСЄХБ та контролю за релігійними громадами та союзами, що вже прийняли реєстрацію;
- охарактеризовано структуру НКДБ-КДБ по «лінії духовенства і сектантів» та встановлені основні прийоми і методи їх роботи;
- висвітлено процес створення союзів ХЄВ, ВСЄХБ та СЦ ЄХБ, розкрита їх структура та діяльність на території Дніпропетровської області;
- проаналізовані та визначені форми відносин між протестантськими громадами та представниками органів РСРК-РСР і НКДБ-КДБ;
- встановлено чисельність членів ХЄВ та ВСЄХБ в Україні та Дніпропетровській області.

Практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані для проведення «декомунізації» сучасної української церкви взагалі та окремих релігійних організацій, зокрема протестантських. Це звільнить їх від радянського баласту у вигляді колишніх ієрархів-агентів КДБ, допоможе об'єднатися та підвищить ефективність впливу на суспільство.

Також отримані результати можна використовувати під час написання узагальнюючих праць з історії релігії України та викладання спецкурсу з цієї теми або при вивченні механізмів дії тоталітарного радянського режиму і органів НКДБ-КДБ на прикладі їх боротьби з протестантськими релігійними організаціями України.

Апробація дослідження проводилася:

- 23 березня 2018 р. на VII-й Всеукраїнській краєзнавчій конференції «Важкий шлях до свободи: сучасний погляд на події та долі людей Придніпров'я (1917–1991 рр.)» Дніпропетровський національний політехнічний університет, м. Дніпро;
- 5 квітня 2018 р. на IX-й Всеукраїнській науковій конференції «Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу», Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг;
- 27–28 квітня 2018 р. на VIII-й Міжнародній науковій конференції «Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки», Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв;
- 1–5 липня 2018 р. на III-му семінарі Німецько-української комісії істориків для молодих науковців «Глобальні та транснаціональні перспективи на історію України з ранньомодерного періоду до сучасності», Національний державний університет ім. Гоголя, м. Ніжин.

Публікації. Результати дослідження висвітлені в трьох наукових статтях, опублікованих у вітчизняних наукових виданнях:

- Декомунізовані топоніми Криворіжжя // Питання нової та новітньої історії. – Київ, 2017. – №6. – С 120–126;
- Боротьба Криворізького єпископа ХЄВ П. Шокала та Всеукраїнського єпископа ХЄВ П. Бідаша за свободу віросповідання (1948–1958 рр.) // Збірник IX-ї Всеукраїнської конференції «Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу». – Кривий Ріг, 2018. – №9. – С. 7-12;

- Всеукраїнський Союз ХЄВ проти НКВС-КДБ // Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки. Матеріали VIII-ї міжнародної наукової конференції (27-28 квітня 2018 р.). – Миколаїв, 2018 р. – №8. – С.69-71;)

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів (дев'ять підрозділів), загальних висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг магістерської роботи – 136 сторінок, із яких 115 основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми в історіографії

Перші дослідження історії протестантських релігійних громад на теренах колишньої Російської імперії були зроблені А. Рождественським [118, с. 52-53, 170-171] та А. Дородніциним [78, с. 135-136, 189], які висвітлили процес створення та діяльність перших «штундистських» (євангельських) общин в Херсонській губернії (сучасна Херсонська та Дніпропетровська області) та навернення в штундизм перших українських релігійних діячів: Ф. Оніщенко, Г. Балабана та І. Рябошапка. Поштовхом до написання праць стала активна колонізація німецьким населенням Півдня України та зумовлений нею культурно-релігійний обмін.

З поширенням євангельського (протестантського) руху з Півдня України на території всієї колишньої Російської імперії кількість історичних праць, присвячених історії протестантизму істотно збільшилася. Щодо досліджуваного нами періоду, то в розвитку вітчизняної історіографії можна виділити три якісно відмінні етапи:

1. 1940 – 1980 рр. – період розвитку класичної радянської історіографії, який характеризувався однобоким (атеїстичним) та поверхневим (суто негативним) характером висвітлення історії протестантських релігійних громад та організацій в СРСР;
2. кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. період радянської історіографії доби «перебудови», що являв собою унікальну за своїм характером сукупність перших спроб радянських істориків написання радянської (в тому числі і релігійної) історії вільної від ідеологічних догм радянської науки;
3. 1991 р. і до сьогодні – період сучасної вітчизняної історіографії, що характеризується «безцензурними» історичними розвідками та спробами відтворити об'єктивну картину історії релігій в Україні.

Основу «класичної» радянської історіографії першого періоду заклали праці відомих радянських істориків-релігієзнавців Ф. Путінцева [116; 117] та М. Орлеанського [61], які розглядали євангельсько-протестантські релігійні громади як відлуння «темного» дореволюційного минулого, яке залишило у «спадщину» країні Рад горезвісне «сектантство», що стало на заваді побудови комунізму, та розглядалося як перешкода розвитку суспільства за законами діалектичного матеріалізму. Не зважаючи на антирелігійний зміст, у цих роботах можна виявити деяку цінну історичну інформацію. Так, Ф. Путінцевим у праці «Политическая роль сектантства» були представлені історичні портрети авторитетних релігійних діячів ЄХБ того часу, які містять довідки про їх походження та соціальний стан, а також про їх відносини з представниками влади в царському, тимчасовому та радянському урядах [116, 63–70]. В свою чергу М. Орлеанський випустив під власною редакцією збірник законів про релігійні об'єднання в СРСР, намагаючись довести, що в країні Рад сформоване гуманне законодавство про культу, що мало свідчити про відсутність жодних утисків в релігійній сфері [61, с. 3–5]. Своєрідним містком між працями вищезгаданих істориків та дослідженнями часів хрущовської «відлиги» виступали розвідки радянського дослідника О. Клібанова [87; 88], які на фоні притаманної радянським часам критики релігії справді мали певну історичну цінність.

Хрущовська антирелігійна компанія спровокувала ідеологічний наступ на релігію та інститут церкви, особливо після т. зв. руху П. Бідаша за автономну реєстрацію п'ятидесятницького союзу ХЄВ, а тому історичні праці цього періоду носили яскраво виражений ідеологічний характер, спрямований передусім на формування в суспільстві антагоністичного ставлення до протестантських релігійних громад (особливо до п'ятидесятників). Типовими рисами праць в цей період виступали ідеологізація проблеми релігії в СРСР, протиставлення інститутів релігії радянському суспільству [90]: особливо підкреслювалася контрреволюційна сутність церкви та «сектантів» під час Жовтневої революції, громадянської війни, колективізації та індустріалізації

[113]; при цьому замовчувалася патріотична роль євангельських церков під час Другої світової війни та їхня участь у всесвітньому русі за мир. Однобічне висвітлення проблеми релігії в СРСР не в останню чергу відбувалось внаслідок впливу КДБ, який організовував тенденційний підбір джерел. Завдяки такому підходу, з одного боку, приховувалися прорахунки влади в державній релігійній політиці, з іншого – формувалося «справедливе» обурення «сектантством» у пересічних громадян. Так, Ф. Рудинський переконував читача в тому, що в СРСР переслідувань релігії немає та ніколи не було, причиною негараздів у відносинах держави і церкви виступала саме релігія з її поглядами та забобонами, які переборювалися в ході соціалістичного будівництва та змін свідомості радянської людини [119, 3–12].

Після згортання антирелігійної кампанії в історичній науці починає відбуватися перехід від «сліпого цькування» релігії до видання праць рівня наукового атеїзму. Найбільш відомими розвідками цього часу виступають роботи О. Клібанова [87; 88] та А. Москаленко [99]. О. Клібановим починається дослідження основ віровчення та догматики різних релігійних громад СРСР, а також вивчається проблема їх взаємовідносин з владою та одна з одною. За такий підхід у вивченні релігійних течій СРСР О. Клібанова в радянській історіографії називали «старійшиною радянського сектанствознавства», але все ж таки його праці, як і дослідження А. Москаленко, мали суттєвий ідеологічний відбиток того часу [68, с. 5–6].

Так, А. Москаленко у вступі до своєї книги «П'ятидесятники» вказував, що «серед численних течій сучасного сектантства особливе місце займає п'ятидесятництво. Фанатичний дух його віровчення і бузувірська культова практика складають відмінну рису цієї течії. У цьому полягає і головна її небезпека для трудящих, ... в громадах п'ятидесятників ... завдається непоправна шкода не тільки їх свідомості, а й фізичному здоров'ю» [99, с. 5].

Таким чином, можна стверджувати, що незважаючи на те, що наприкінці 1970-х рр. релігійна діяльність почала розглядатися із застосуванням наукових

методів, історичні розвідки даного періоду були покликані розкрити негативний зміст суті релігійних вірувань, обґрунтувати необхідність та своєчасність ліквідації усіх її інститутів органами радянської влади, а також перекласти відповідальність за провали у релігійній сфері з радянського уряду на інститут церкви.

Радянська історіографія кінця 1980-х – поч. 1990-х рр. знаходилась під впливом ідеології «перебудови» та була пов'язана із загальним бажанням звільнитися від ідеологічних догм. Тому історіографія досліджень державно-церковних відносин цього часу не є унікальною у своєму прагненні й висновках серед досліджень в інших сферах. Цьому сприяло накопичення інформації, яка раніше ігнорувалась як така, що суперечила ідеологічній лінії партії, та зміна методології досліджень. Головним лейтмотивом досліджень цього часу виступала так звана «відповідність ленінським принципам». Чудовим прикладом «духу» цієї епохи є праці О. Іванової [81] та Л. Митрохіна [97; 98]. На початку 1990-х рр. з'являються нові дослідження і на теренах України, серед яких можна виділити статтю В. Єленського «Суворі відлиги». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років» [80]. Вона була написана в тому ж дусі «перебудови» і вказувала на те, що проблемою антицерковної кампанії був відхід від чистого «ленінізму» в бік «сталінізму».

Саме в цей період з'являються праці з історії релігії російського дослідника М. Одінцева [104–108], в яких він змінює підходи до вивчення державно-церковних відносин, розробляє періодизацію релігійної політики в СРСР та вивчає роль і завдання державних інституцій, які займались справами релігійних об'єднань. Але теми його розвідок, як і їх висновки здійснені в тому ж самому руслі «перебудови», а тому не могли мати справді прогресивного характеру.

Таким чином, не зважаючи на те, що історичні розвідки цього часу збагатилися новими підходами та методами історичного дослідження, вони не

виходили за рамки марксистсько-ленінської школи і мали на меті не змінити її, а скоріш за все ревізювати.

Зарубіжна історіографія релігійної політики в СРСР щодо євангельських церков пройшла великий шлях еволюційного розвитку. Вона не зазнавала таких трансформацій, як вітчизняна історіографія, оскільки була вільною від ідеологічних догм та партійних установок, але була обмежена джерельною базою дослідження. Використовуючи усі наявні на той час джерела у своїх висновках вона, на нашу думку, була почасти більш об'єктивна та ґрунтовна ніж радянська. Найбільш фундаментальною роботою, що розглядала післявоєнну політику в СРСР, є робота В. Коларца [138], яка вийшла в 1961 р. і вказувала на наявність релігійних утисків в СРСР. Дослідженням релігійної історії в СРСР у післявоєнний період (1940–1960-і рр.) займався і канадський політолог Б. Боцюрківа [129–133]. Його праці є аналітичним дослідженням державно-церковних відносин, пов'язаних із проблемою кризи післявоєнної релігійної політики СРСР у першій половині 60-х рр. ХХ ст. Вагомий внесок у дослідження різних аспектів радянської релігійної політики також зробив засновник Кестон-коледжу, консультант прем'єр-міністра Великобританії М. Тетчер по Східній Європі М. Бурдо. У його працях піднімаються проблеми обмеження прав віруючих на законодавчому рівні [134], діяльність державного репресивного апарату проти віруючих [135], а також розкол у євангельському братстві в 1961 р. [136]

Щодо США, то тут одним із найбільш видатних дослідників релігійної політики СРСР є професор церковної історії та місіології, директор Центру дослідження місії при біблійній менонітській семінарії м. Елкхарт В. Завадський, який є автором наукових публікацій з проблем загальної історії післявоєнного євангельського руху [139–140], еволюції радянського релігійного законодавства [141–143], діяльності СЦ ЄХБ в СРСР [144], релігійної політики в країнах Східної Європи [145–146] та історії менонітського братства в СРСР [148]. Його найбільш фундаментальною

роботою, що вивчає післявоєнну релігійну політику СРСР щодо євангельських церков, є його монографія «Soviet Evangelicals: Since World War II» [147].

Отже, можна стверджувати, що висновки західних істориків, не обмежених марксистсько-ленінською ідеологією, були набагато об'єктивнішими і прогресивнішими, ніж їх радянських колег і містили в собі інформацію про утиски прав і свобод віруючих в СРСР.

Сучасну пострадянську історіографію кін. 1990-х – 2010-х рр. дуже влучно характеризує цитата релігієзнавця Л. Митрохіна із праці «Баптизм: История и современность», в якій автор зазначає, що «суттєві зміни в релігієзнавчі пріоритети внесла "перебудова". Ліквідація цензури, штату "кураторів" ідеології, публікації нових джерел, секретних службових документів, архівів, безцензурних спогадів – усе це примушувало по-новому поглянути і на наше радянське минуле, і на ідеологію, яка його охороняла» [98, с. 7]. В цей період виходять роботи російської дослідниці Т. Нікольської, у яких висвітлюються ключові проблеми взаємовідносин держави і євангельських церков, але вона не розкриває їх глибинної суті та репресивного механізму, тому що не використовує у своїх дослідженнях архівні джерела радянських репресивних органів [100-101]. В цей же період М. Одінцов випускає збірку наукових статей [121], в яких висвітлюється політика щодо євангельських церков в СРСР (у Костромській, Амурській, Магаданській областях, у Сибіру, на Сахаліні, Далекому Сході, у Татарстані та Казахстані), але він також не застосовує джерельну базу радянських каральних органів.

Дослідження політики СРСР щодо євангельських церков здійснюється й українськими істориками та релігієзнавцями. У 2010 р. опубліковане історично-релігієзнавче видання з історії релігії в Україні в десяти томах за редакцією А. Колодного та П. Яроцького, п'ятий та шостий томи [82-83] якого присвячені історії, теології та обряду головних євангельських церков: ЄХБ, ХВЕ та АСД, а також основним аспектам релігійної політики радянської держави щодо цих громад. Важливим, на нашу думку, в цій розвідці є те, що

основу її джерельної бази складають дослідження документації республіканського уповноваженого РСРК-РСР та деяких кримінальних справ репресованих «за віру» в УРСР.

Однією із найфундаментальніших робіт, присвячених релігійній політиці в Україні, виступає монографія В. Войналовича «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс» [77]. У ній здійснено ґрунтовний теоретичний аналіз радянської моделі державно-релігійних відносин та її реалізація щодо головних конфесій в Україні, але при цьому, на жаль, не використовуються архівні документи репресивних органів УРСР. Протестантськими конфесіями в Україні, а саме дослідженням проблеми опозиції в середовищі ЄХБ займався О. Лахно [91]. У своїй монографії він розкриває причини, які призвели до розколу в євангельському русі і створенню жорсткої опозиції в обличчі СЦ ЄХБ. У його роботі опрацьована велика кількість джерел та літератури, що робить її вагу достатньо серйозною, але при всьому цьому він також не використовував архівні матеріали радянських каральних органів.

Першими спробами поєднати дослідження джерельної бази радянських, партійних та каральних органів влади виступають розвідки Д. Веденєєва [74-75] та О. Лисенка [92,93], в яких вони аналізують не лише нормативні документи радянського уряду у сфері релігійної політики на території України, але й висвітлюють діяльність радянських спецслужб в релігійному середовищі. Проте їхні розвідки обмежуються дослідженням історії відносин влади та РПЦ, при цьому побіжно згадуються інші (в тому числі і протестантські) конфесії.

Таким чином, можна висновувати, що дослідженню державно-церковних відносин протягом всього часу існування СРСР і за доби незалежності України приділялася велика увага багатьох західних та вітчизняних науковців, проте відсутні наукові розвідки, в яких історія протестантських громад радянської доби комплексно висвітлювалася в

регіональному розрізі, зокрема на прикладі Дніпропетровській області, що і є метою нашого дослідження.

1.2. Структура джерельної бази дослідження

Структура джерельної бази дослідження визначена специфікою обраної теми, передусім тим, що проблематика державно-церковних відносин через їх репресивний характер з боку держави належала до однієї з табуєваних у радянській історичній науці, а тому більшість документів, у яких містилася інформація про протестантські релігійні громади, зберігались у державних архівах під грифом «таємно» або «цілком таємно» й були практично недоступними науковцям. Основу її складають неопубліковані документи, виявлені в результаті евристичної роботи у фондах Галузових архівів Служби безпеки України (м. Київ, м. Дніпро, м. Одеса, м. Черкаси), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (м. Київ), Державному архіві Дніпропетровської області. Всього під час роботи над темою було використано 46 справ.

Залучення нових джерел до наукового обігу вимагало їх атрибуції, класифікації, встановлення наукової значущості, здійснення герменевтичного аналізу. Причому з'ясування як прямого, так і прихованого змісту виявлених документів відрізнялося особливою складністю з огляду на специфічний понятійний апарат партійно-радянського діловодства 40–90-х рр. ХХ ст. Широко вживані у нормативних і виконавчих документах союзних та республіканських органів влади та управління терміни «сектант», «сектантське підпілля», «антирадянська діяльність», «буржуазний ідеологічний центр» тощо вимагали окремої наукової інтерпретації, без якої дослідник був «приречений відтворювати події у тому вигляді, в якому це передбачалося офіційною ідеологією» [111]. Наприклад, у партійно-радянських документах та у документах органів держбезпеки 1940–1990-х рр. «сектантами» в більшості випадків називали усіх християн (особливо

протестантів), які сповідували «неканонічне» (православне чи католицьке) християнство, «антирадянською сектантською діяльністю» – діяльність протестантських релігійних громад, незареєстрованих в органах РСРК-РСР або «шпигунством» – зв'язки з єдиновірцями за кордоном і т. ін.

У процесі джерелознавчого аналізу важливе значення мало встановлення секретності документа, оскільки саме у закритих джерелах вміщувалася інформація для «внутрішнього використання» особистим складом НКДБ-КДБ, вищим союзним та республіканським керівництвом, що впливало на рівень її достовірності.

Весь комплекс використаних під час підготовки магістерської роботи джерел належить до писемних, які за формальною ознакою можна поділити на опубліковані та неопубліковані, за родовою – на документальні та наративні. За принципом походження та функціональним призначенням опубліковані та неопубліковані джерела можна поділити на директивні (нормативні); діловодні (організаційно-розпорядчі, звітні, інформаційно-аналітичні); статистичні; слідчі та судові документи. Наративні джерела представлені мемуарною літературою.

Важливою складовою джерельної бази магістерського дослідження стали документи, зосереджені у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України м. Києва. Унікальність цього комплексу джерел пов'язана як з провідною роллю органів держбезпеки у формуванні державної політики щодо протестантських релігійних організацій УРСР, так і з тим, що тут збережений широкий пласт секретних документів «про діяльність правоохоронних органів, про національний та релігійний рухи, порушення конституційних прав особистості» тощо [114, с. 4].

Завдяки особливостям формування фондів ГДА СБУ м. Києва та засекреченості значної частини документів, що позначилося на стані їхньої збереженості, вдалося виявити і використати при підготовці магістерської роботи документи периферійних (обласних) відділів органів держбезпеки, які не збереглися (або просто не надаються для загального доступу) у їх

профільних архівах. Йдеться про наступні групи документів. До першої належать нормативні документи центрального апарату НКДБ-КДБ СРСР або УРСР: накази, положення, циркулярні листи, розпорядження, вказівки керівництва і т. д. В ході даної розвідки нами використовувалися нормативні документи ГДА СБУ м. Києва, що зберігаються у фонді 9 «Нормативно-розпорядчі документи ЧК-КДБ» та фонді 13 «Колекція друкованих видань КДБ УРСР». Вони вирізняються певним ступенем інформативності загального характеру і включають в себе обґрунтування причин, перебігу та наслідків проведення агентурно-оперативних заходів у релігійному середовищі і, як вказують у своїй монографії Р. Подкур та В. Ченцов, дають чітко зрозуміти, «чим регламентувалася робота спеціальних служб по лінії відомства» [114, с. 96].

Друга група джерел представлена звітними та інформаційно-аналітичними документами НКДБ-КДБ УРСР: звітами, оглядами, зведеннями, донесеннями, доповідями по відомчій (до НКДБ-КДБ СРСР) та партійній (до ЦК КП(б)У) лініям, а також внутрішніми звітами, оглядами тощо кожного підрозділу НКДБ-КДБ УРСР в середині самого апарату та на місцевому рівні. Ці документи акумульовані у фонді 1 «2-ге Управління МДБ-КДБ УРСР», фонді 2 «Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МДБ-КДБ УРСР», у фонді 3 «5-те Управління МДБ-КДБ» та фонді 16 «Секретаріат ДПУ-КДБ УРСР» ГДА СБУ м. Києва. Інформація, що міститься в даній групі джерел, як вказують Р. Подкур та В. Ченцов, «являє собою не тільки огляд, але і аналіз діяльності відомства, його структурних підрозділів за певний період часу» [114, с. 166]. Робота з цією групою джерел показала, що документи, представлені у ній, вирізняються високим ступенем інформативності.

Аналіз звітної документації секретаріату ДПУ–КДБ по «партійній лінії» (фонду 16) дозволив встановити роль апарату НКДБ-КДБ УРСР та його підрозділів у реалізації релігійної політики компартії в країні. В свою чергу аналіз звітної документації фондів 1-3 по «відомчій лінії» 2-го, 4-го та 5-го

Управління дав можливість встановити характер, засоби, методи, масштаби та спрямованість проведеної ними агентурно-оперативної роботи в релігійному середовищі, розкрити агентурну мережу з її резидентурами в «духовній» сфері, визначити її склад, роль та спільний з НКДБ-КДБ характер діяльності. Вивчення даного пласту документів дозволяє охарактеризувати участь та персональну відповідальність протестантського духовенства (особливо серед ВСЄХБ) у проведенні репресивної політики радянської влади, спрямованої на придушення релігійної діяльності в країні взагалі та знищення протестантських організацій, зокрема ХЄВ, а також виконання контррозвідувальних завдань КДБ за межами республіки.

До третьої групи джерел належать слідчі та судові документи, які включають в себе кримінальні справи, «дізнання та досудове слідство за якими проводили органи ВУНК–ДПУ–НКВС» [114, с. 245]. В ході даної розвідки нами були використані архівно-кримінальні справи на провідних протестантських діячів УРСР, які зберігаються в архівах СБ України м. Дніпра, Одеси, Черкас та ЦДАГО м. Києва. Дослідження цих справ дозволяє встановити спрямованість репресивної політики органів держбезпеки в релігійному середовищі. Як правило їх «мішенню» були представники релігійного активу – пресвітерсько-проповідницький склад громади. За кількістю притягнутих до кримінальної відповідальності архівно-слідчі справи поділяють на одиночні й групові, співвідношення між якими змінювалось відповідно до інтенсифікації агентурно-оперативних заходів влади у релігійному середовищі. Аналіз матеріалів цих кримінальних справ показує, що звичайним релігійним діям, як-то богослужіння, проповідь чи хрещення, якщо вони не були санкціоновані радянською владою, приписувався антирадянський характер, а їх організаторам чи учасникам – ст. 54 КК УРСР. Часто заведення таких справ (особливо групових) використовувалося органами КДБ для компрометації активу віруючих з метою його подальшого вербування та використання в оперативних цілях.

Також архівно-кримінальні справи містять в собі унікальну інформацію про особистість арештованого, систему допиту, вирок, матеріали листування, речові докази (нотатки, щоденники, фотокартки тощо), судові рішення про перегляд справи та реабілітацію засудженого.

Треба зазначити, що при використанні документів НКДБ-КДБ у дослідженні ми розуміли їхню специфіку, яка визначалася «каральним» призначенням цих органів, що зумовлювало фальсифікацію справ з викриття «антирадянських сектантських центрів», проте, з іншого боку, враховували наявність унікального фактологічного матеріалу, викладеного у них, що має досить високий ступінь достовірності, оскільки інформаційно-аналітичні та звітні матеріали органів держбезпеки готувалися для найвищого керівництва країни й республіки, «яке мусить знати все». Нерідко саме інформація, отримана від спецслужб, інспірувала певні партійні й урядові рішення в країні.

До четвертої групи джерел входять т. зв. діловодні (організаційно-розпорядчі, звітні, інформаційно-аналітичні) документи республіканського та обласного уповноважених РСРК-РСР, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади й управління м. Києва та Державному архіві Дніпропетровської області. Вони вирізняються високим ступенем інформативності про релігійну ситуацію в області та республіці через те, що в них представлені статистичні звіти про стан, кількість, розміщення та діяльність релігійних громад. Також ці документи характеризують роботу уповноваженого РСРК-РСР в релігійному середовищі, його зв'язки з релігійним активом та іншими органами радянської влади. Найголовнішим в цих джерелах для розвідки стало те, що вони дозволили простежити виконання партійних розпоряджень органами РСРК-РСР за допомогою пресвітерсько-проповідницького активу зареєстрованих у РСРК-РСР релігійних громад.

Із опублікованих джерел нами використовувалися тематичні збірники документів і матеріалів, які підготовлені протягом останніх двох десятиліть, коли відбувалося поступове розсекречування архівних фондів України й

Російської Федерації, що уможливило залучення до наукового обігу великого масиву нових, раніше невідомих джерел. Так, у виданні «Власть и церковь в Восточной Европе» представлені документи основних федеральних архівів Російської Федерації, що «характеризують відносини влади і церкви (з 1944-53 рр. – К.О.) та роль Москви у цих процесах» [48, с. 4]. Інший тематичний збірник документів «Законодательство о религиозных культах (сборник материалов и документов)» уміщує документи, більшість яких зберігається в архівах Російської Федерації, і характеризує релігійну політику часів хрущовської «безбожної» п'ятирічки та брежнєвських часів [51]. Загалом документи, уміщені в тематичних збірниках, мають високу інформативність і репрезентативність.

Досить репрезентативною групою джерел є мемуарна література, спогади очевидців тих трагічних подій, показують, як утілювалися на практиці репресивні заходи влади щодо протестантських релігійних організацій. Наприклад, у мемуарах Г. Крючкова «Великое пробуждение XX столетия» [57, с. 26-27] детально відтворена процедура розколу ВСЄХБ, а у журналістських записах А. Шаповалова «Твёрдые духом» – створення першої церкви СЦ ЄХБ у м. Кривому Розі [67, с.15-20].

Одночасно потрібно враховувати, що більшість спогадів сучасників «безбожної» п'ятирічки та «брежнєвських гонінь» були задокументовані протягом 1990–2000-х рр., що наклало відбиток на їхній зміст.

Таким чином, залучення різноманітних за видами джерел, їх зіставлення й синтез дають змогу уникнути однобічності, упередженості, ілюстративності, описовості дослідження. Загалом же розглянутий комплекс джерел характеризується репрезентативністю, вірогідністю й автентичністю і є достатнім для вирішення всього спектру дослідницьких завдань роботи.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Для вирішення наукових завдань магістерського дослідження важливе значення мали методологічні надбання і підходи вітчизняної та зарубіжної

історичної науки, які вивчали проблему державно-церковних відносин та репресивної політики СРСР у більш ширшому контексті – контексті дослідження феномену тоталітарних режимів. Серед існуючих модерних концепцій дослідження феномену тоталітарних режимів можна виокремити декілька підходів. Перший підхід репрезентують представники т.з. «тоталітарної» історичної школи, такі як Х. Арндт, К. Фрідріх, Х. Лінц, З. Бжезинський та інші. Прибічники «тоталітарного» підходу стверджують, що у радянському союзі, починаючи з правління Й. Сталіна, шляхом «терору, цензури і пропаганди» був встановлений тотальний (від лат. *totalitus* цілісний – той, що охоплює усе загалом) контроль над усіма сферами життя, включаючи і релігію [110, с. 320]. Другий підхід, протилежний до концепції «тоталітаризму» сформулювали «ревізіоністи» – нове покоління західних істориків (Ш. Фіцпатрік, А. Гетті, Л. Віолла та інші.), які у 1970–1980-х рр. здійснили ревізію ідей «тоталітарної школи», зокрема, тези про можливість абсолютного контролю влади над суспільством. «Ревізіоністи» показали, «що у сталінізмі були не лише репресії, але й позитивна соціальна політика, і що певні групи населення свідомо, у своїх власних інтересах підтримували сталінський режим» [110, с. 323].

Останні дослідження радянологів довели потребу у синтезі «тоталітарного» і «ревізіоністського» підходів, що призвело до виникнення так званого «постревізіонізму», прибічники якого стверджують провідну роль радянської влади у вчиненні репресивного тиску на суспільство, але при цьому враховують і співучасть мас у впровадженні владою репресивних заходів. На нашу думку, саме застосування «постревізіоністського» підходу при дослідженні репресивної політики радянської влади в сфері релігії дозволяє подолати методологічну однобічність, врахувати здобутки, як «тоталітарної», так і «ревізіоністської» концепцій і простежити керівну роль радянських репресивних органів влади у проведенні репресій в протестантському релігійному середовищі, але при цьому врахувати і співучасть самих же віруючих, особливо із числа пресвітерсько-

проповідницького складу зареєстрованих релігійних організацій, що являлися секретними співробітниками цих репресивно-каральних органів влади.

Мета і завдання магістерської роботи визначили комплекс використаних у ній методів, в основу яких покладені засадничі принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності, багатофакторності та всебічності. Принцип історизму вимагає від науковця розуміння сутності і специфіки історичного періоду, дослідження історичних подій, явищ у конкретному історичному середовищі. Застосування цього принципу передбачало дослідження державно-церковних відносин на Дніпропетровщині у контексті тих складних, багатовимірних соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися у республіці та країні у цілому протягом 1941–91 рр. Так, дотримання принципу історизму дозволило виявити тісний взаємозв'язок між змінами в зовнішній та внутрішній, зокрема релігійній політиці влади. Було встановлено, що партійно-радянське керівництво держави корегувало курс державно-церковних відносин і послаблювало тиск на інститут церкви, враховуючи міжнародну обстановку, що склалася навколо СРСР. Так, визнання інституту церкви та зміна у релігійній політиці радянського керівництва, що відбулася у 1944 р. була зумовлена значною мірою зовнішньою необхідністю, а саме бажанням якнайшвидшого відкриття другого фронту у Європі та продовженням отримання ленд-лізу. Одночасно було також встановлено, що початок згортання репресивних заходів щодо протестантських релігійних організацій (особливо щодо п'ятидесятників) та дозвіл на їх автономну реєстрацію у 70-х рр. ХХ ст., був пов'язаний із внутрішніми процесами в середині країни (розгортання руху за еміграцію із СРСР) та реакцією світової спільноти на це явище.

Крім того, у магістерському дослідженні репресивна політика радянської влади проти протестантських релігійних організацій була проаналізована крізь призму марксистсько-ленінської концепції «релігія – опіум для народу».

З огляду на значну заполітизованість теми відносин протестантських релігійних організацій із владою особливе значення мав принцип

об'єктивності, який вимагав максимальної неупередженості, виключення особистих симпатій та антипатій дослідника, вивчення державно-церковних відносин у всій їх складності, багатогранності, суперечливості. Реалізація даного принципу передбачала комплексний аналіз широкого кола письмових джерел, їх співставлення, що дозволило магістранту подолати певні усталені стереотипи про те, що тільки православна церква із усіх християнських деномінацій та конфесій СРСР «співпрацювала» з владою.

Прикладом дії принципу об'єктивності в дослідженні може слугувати аналіз роботи 6-го відділу 2-го Управління МДБ СРСР та його відділень на місцях по «церковно-сектантській лінії». Автор дослідження вказав на усі «об'єкти» (тобто церкви, релігійні організації) усіх деномінацій та конфесій, які знаходилися в «обслуговуванні» оперативного складу цього відділу та його відділень на місцях разом із підвідомчими йому резидентурами та агентурним апаратом серед них. Також автором було висвітлено не тільки агентурно-оперативну роботу в середовищі зареєстрованих протестантських релігійних організацій, що і так знаходилися під контролем влади, а й серед незареєстрованих (наприклад п'ятидесятницьких) релігійних громад.

Невід'ємною складовою теоретико-методологічної бази дослідження став принцип всебічності, який вимагав встановлення внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків предмета дослідження. Здійснюючи дослідження з врахуванням цього принципу магістрант простежив зв'язок між фактором «зовнішньої впливу» та згортанням репресивних заходів влади у релігійному середовищі у 40-х та 70-х рр. ХХ ст.

Зазначені принципи були реалізовані через застосування комплексу загальнонаукових, спеціально-історичних та конкретно-історичних методів. Серед загальнонаукових найбільш корисними для досягнення мети дослідження виявилися методи аналізу, синтезу, а також історичний і логічний методи. Історичний метод дав можливість проаналізувати розвиток досліджуваних процесів і подій у хронологічній послідовності з метою їх всебічного висвітлення. Методи дедуктивної та індуктивної логіки склали

онтологічну, гносеологічну і доказову основи роботи. Так, закони дедуктивної (формальної) логіки використовувалися для формулювання узагальнень й висновків. Системно-структурний метод надав можливості встановити роль центральних, республіканських, місцевих партійних та державних органів влади у проведенні релігійної політики на Дніпропетровщині у 1941–1991 рр., а також допоміг визначити реакцію протестантських релігійних організацій та інституту церкви в цілому на цю державну політику.

Спеціально-історичні методи застосовувалися відповідно до етапів роботи. На стадії евристики використовувалися джерелознавчі методи: пошуку, відбору, атрибуції, класифікації, формування комплексів джерел, встановлення їх об'єктивної цінності. Під час роботи з виявленими джерелами використовувався герменевтичний аналіз. Дослідження історіографічних джерел супроводжувалося залученням методологічного інструментарію історіографа, що дозволило класифікувати історіографічні джерела, з'ясувати їх фактологічну наповненість, проблемно-тематичну та концептуальну домінанту, визначити основні етапи та особливості історіографічного процесу.

Проблемно-хронологічний метод полягав у розчленуванні теми на декілька більш вузьких і взаємопов'язаних проблем, визначених у розділах та підрозділах дослідження, кожен із яких було розглянуто у хронологічній та логічній послідовності. Діахронний метод (метод періодизації) дав можливість виділити різні за характером етапи проведення релігійної політики радянської влади.

Аналіз державно-церковних відносин вимагав звернення і до методу термінологічного аналізу. Річ у тім, що офіційні документи і періодична преса радянської доби використовували специфічний радянський «новояз», або, за влучним виразом російського історика І. Павлової, «псевдопоняття» [111], які не відображають реального змісту тогочасних подій. Скажімо, репресованих протестантських віруючих, називали «сектантами», «мракобісами», «бузувірами», «антисоветчиками», «активістами-підпільниками» тощо.

Використання вказаних термінів для реконструкції тогочасної релігійної політики влади вимагало їхньої окремої наукової інтерпретації, звільнення від ідеологічних нашарувань. Важливу роль у процесі наукового дослідження відіграли конкретно-історичні методи. Історико-порівняльний метод дозволив простежити зміну форм державно-церковних відносин протягом 1941–1991 рр., виявити особливості релігійної політики радянської влади в післявоєнний період, хрущовську та брежнєвську добу, а також за часів «перебудови». Завдяки застосуванню історико-порівняльного методу вдалося виявити схожість правової політики радянської влади у довоєнний та хрущовський періоди, зокрема, повернення М. Хрущовим до принципу «довоєнних» стосунків з інститутом церкви замість «сталінського» принципу «діалогу» з церквою на юридичному рівні. Застосування історико-статистичного методу дозволило встановити загальну кількість, статеві-віковий та соціальний склад протестантських релігійних громад Дніпропетровщини у 1941–1991 рр.

Використання історико-генетичного методу, сутність якого полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій досліджуваної реальності у процесі її історичного розвитку, дозволило простежити трансформацію державно-церковних відносин протягом 1941–1991 рр. з визначенням причино-наслідкових зв'язків у релігійній політиці Кремля. Специфіка порушених у магістерському дослідженні питань зумовила необхідність використання міждисциплінарних методів дослідження. Нормативно-правовий підхід дозволив проаналізувати юридичне підґрунтя державно-церковних відносин, що сприяло формуванню цілісної концепції релігійної політики держави у 1941–1991 рр. Принцип історичного антропологізму був застосований під час студіювання мемуарної літератури, передусім спогадів очевидців хрущовської та брежнєвської антирелігійних кампаній.

Отже, у цілому застосовані в магістерській роботі концептуальні підходи, понятійно-категоріальний апарат, принципи та методи наукового пізнання, які визначили структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість отриманих

результатів, дозволили повною мірою досягти поставленої мети та виконати заявлені дослідницькі завдання.

Висновки до розділу 1.

Таким чином, внаслідок проведеного аналізу історіографії проблеми встановлено, що попри наявні здобутки вітчизняних і зарубіжних науковців різних поколінь у вивченні релігійної політики радянської влади, існує потреба у проведенні спеціального дослідження характеру відносин радянської влади та протестантських релігійних організацій на Дніпропетровщині у 1941–1991 рр.

Представлена у роботі джерельна база достатньо різнопланова й репрезентативна. Основу її складають неопубліковані джерела, опрацьовані автором у фондах Галузевих архівах Служби безпеки України (м. Київ, м. Дніпра, м. Одеси, м. Черкас), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (м. Київ) та Державному архіві Дніпропетровської області. Введення до наукового обігу архівних документів у поєднанні з опрацюванням значного масиву наукової літератури і опублікованих джерел дозволило забезпечити досягнення мети та реалізації дослідницьких завдань магістерської роботи.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності та всебічності. Конкретно-методологічний арсенал дослідження складається із різноманітних методів: загальнонаукових (аналізу, синтезу, історичного, логічного, системно-структурного), спеціально-історичних (джерелознавчих, історіографічних, проблемно-хронологічного, діахронного, термінологічного аналізу), конкретно-історичних (історико-порівняльного, історико-статистичного, історико-генетичного), міждисциплінарних (нормативно-правового).

РОЗДІЛ 2. ПРОТЕСТАНТСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (1944-1991 рр.)

2.1. Правові засади державної політики щодо протестантських релігійних громад

Правові засади державної політики щодо протестантських релігійних громад в УРСР, як і в інших союзних республіках, регулювалися постановами, директивами і наказами вищих органів влади таких як РНК та ЦВК СРСР, ЦК КПРС, РСРК та РС РПЦ, РМ СРСР та інш. Деякі положення щодо «свободи совісті» окремого громадянина гарантувалися Конституціями СРСР та УРСР (1937 та 1978 рр.), а в КК України (1927 та 1960 рр.) вводилася карна відповідальність за їх порушення, але не дивлячись на це, єдиного закону, акту або кодексу, який врегулював би систему правових відносин між протестантськими релігійними громадами та державою не існувало. Це пояснювалося тим, що радянська влада розглядала існування релігійних громад (і релігію взагалі) як явище тимчасове і недовготривале, яке потрібно було якнайшвидше викоринити. Тому правові засади державної політики стосовно релігійних громад набували специфічних особливостей в різні періоди історії радянської держави.

Формально релігійні відносини в УРСР на початку 40-х рр. ХХ ст. регулювалися цілим комплексом нормативно-правових актів, серед яких окреме місце займала Конституції УРСР 1937 р. та низки підзаконних актів, що зберігали свою чинність і діяли одночасно із нею. Зокрема Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» 1919 р., що являв собою аналогію Декрету Ради Народних Комісарів РСФСР «Про свободу совісті, церковних і релігійних об'єднань або про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» 1918 р., Адміністративний кодекс УРСР 1927 р., Положення НКВС «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад

та систему обліку адмінорганами складу релгромад та служителів культу» 1929 р. та деякі статті КК УРСР 1927 р.

Згідно з ст. 123 розділу X «Основні права та обов'язки громадян» Конституції УРСР 1937 р. проголошувалася свобода віросповідання та принцип відокремлення церкви від держави. У розділі XI «Виборча система» у ст. 134 віруючим надавалося право «приймати участь у виборах та бути обраними» до законодавчих органів влади [54]. Проте в практичній площині державна політика щодо релігійних громад виглядала інакше. Так, згідно із Декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», дійсно відбулася секуляризація державних установ та народної освіти, а сповідання (чи не сповідання) будь-якої релігії стало особистою справою кожного громадянина. Але у питанні правового статусу релігійних громад, як об'єднань віруючих громадян, Декретом однозначно проголошувалося в п. 12, що: «ніякі церковні і релігійні товариства не мають... прав юридичної особи» [50]. Цей пункт був пізніше продубльований і у арт. 360 Адміністративного кодексу УСРР у такій редакції: «Релігійні громади не мають прав юридичної особи» [47]. Усе майно релігійних громад згідно п. 13 Декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України проголошувалося державною власністю і за особливою постановою місцевих органів влади могло передаватися в безкоштовне користування відповідним релігійним громадам [50]. Саме через відсутність приватного майна у власності релігійних громад їм було відмовлено у наданні статусу юридичної особи, що призвело до суттєвих правових обмежень.

Процедура реєстрації релігійних громад в органах державної влади була віднесена до компетенції НКВС, який у 1929 р. видав Положення «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релгромад та служителів культу», яке передбачало обов'язковою умовою початку діяльності кожної релігійної громади реєстрацію статуту даної громади. Це положення дублювалось і в ст. 359 Адміністративного кодексу УРСР [47], [64].

У п. 2а вищезгаданого Положення зазначалося, що для реєстрації релігійної громади в УРСР потрібно не менше 20 фундаторів, які отримали сумнозвісну назву «двадцятки» через те, що стали важелем оперативного впливу НКВС на всю громаду. У розділі II «Функції громади» даного Положення зазначалося, що релігійним громадам заборонялося займатися будь-якою громадською діяльністю на кшталт організації місіонерських та релігійно-просвітницьких гуртків, а також проводити релігійну роботу серед жінок, молоді та дітей [64]. Така заборона фактично паралізувала їх діяльність і перетворила на своєрідні резервації, приречені на поступове відмирання. Всупереч задекларованим нормам політика у царині релігії виходила за межі правового поля та відповідала ідеям марксизму-ленінізму, спрямованим на знищення релігії як соціального явища [58, с. 416].

Таким чином, можна стверджувати, що вищевказані державні акти і постанови, а також тлумачення статей кримінального законодавства всупереч діючій Конституції УРСР, до 1943 р. обмежували реалізацію гарантованих нею релігійних прав віруючих і не стільки допомагали у реалізації політики невтручання держави у справи церкви та релігійних громад, скільки навпаки – забезпечували можливість встановлення необмеженого контролю за ними з боку держави, який в свою чергу був спрямований на їхнє поступове знищення. Зміна тактики антирелігійної компанії, яку проводила влада, розпочалася у 1943 р. під тиском зовнішніх обставин і супроводжувалася прийняттям нових правових актів у релігійній сфері. Перебуваючи під впливом союзників та прагнучи подальшого отримання від них ленд-лізу і відкриття другого фронту, а також переслідуючи власні цілі Й. Сталін у 1943 р. змінює релігійну політику та йде на часткові поступки [75, с.117]. Для забезпечення реалізації нової релігійної політики у 1944 р. радянський уряд прийняв декілька нормативних актів. Одним із перших документів, покликаних забезпечити реалізацію нової релігійної політики стала постанова РНК СРСР «Про порядок відкриття молитовних будівель релігійних культів» (1944 р.), згідно якої формувалася юридична база для легалізації вже

відкритих на окупованих територіях молитовних будинків релігійних громад, а також врегульовувалося питання з відкриттям нових молитовних будинків в усіх республіках СРСР [1, арк. 2-4]. Однак найголовнішою стала Постанова РНК за № 572 від 19 травня 1944 р. про створення РСРК. 29 травня 1944 р. вийшло Положення №1 до цієї Постанови, в якому детально викладалися функціональні обов'язки РСРК [48, с. 36-38]. Відповідно до Положення №1, РСРК мала великі повноваження, які при цьому не були підкріплені на законодавчому рівні. Щоб виправити існуюче становище, голова РС РПЦ Г. Карпов запропонував переглянути закон 1929 р. і прийняти натомість новий закон, який зможе врегулювати державну політику у релігійній сфері. З цією метою у 1944 р. Г. Карпов подав до уряду проект союзного закону «Про становище церкви в СРСР». Однак він не знайшов там широкої підтримки і не був прийнятий. Таке вирішення питання за ствердженням О. Лисенка та Д. Веденєєва вказувало на те, що Й. Сталін розглядав нову релігійну політику як явище тимчасове, яке може бути відкориговане чи змінене у будь-який момент [88].

Друга спроба уніфікації радянського законодавства про культури була здійснена вже за часів М. Хрущова у 1958 р. Однак уряд швидко відмовився від цієї ідеї, наказавши РСРК на місцях керуватися релігійним законодавством, прийнятим у 1920–1930 рр. О. Пузін, тодішній очільник Ради зі справ релігійних культів при РМ СРСР заявив, що загальносоюзного закону, який би чітко регламентував засади проведення релігійної політики в СРСР немає. На загальносоюзному рівні діє тільки ст.124 Конституції СРСР. У жодній республіці немає законів про релігійні культури, які були б прийняті законодавчими органами – Верховними Радами цих республік, але у всіх союзних республіках діють нормативні акти – постанови РНК і РМ СРСР [112, с. 283].

Таким чином, нова релігійна політика в СРСР не була належним чином закріплена на законодавчому рівні і де-факто перебувала у режимі ручного регулювання. Радянські очільники не бажали зв'язувати свої руки новим

законом про релігійні культу, що дозволило їм в першій половині 60-х рр. ХХ ст. змінити повоєнний напрямок релігійної політики і почати новий наступ на релігійні громади та церкву. Першою спробою змінити курс релігійної політики радянської влади шляхом повернення її до довоєнного формату відносин стала постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення», яка була спрямована на обмеження релігійної активності, що виникла внаслідок розпочатого процесу десталінізації та амністії «в'язнів сумління», засуджених за ст. 54 КК УРСР. Постанова ревізувала увесь формат довоєнних відносин між церквою і державою і охрестила релігійну політику сталінських часів як «примиренську». Натомість вона зобов'язала усі партійні, комсомольські і громадські організації розгорнути широкий антирелігійний наступ на «церковно-сектантські» пережитки. З цією метою в усіх освітніх закладах вводилися курси наукового атеїзму, а на підприємствах і колгоспах – спеціальні атеїстичні лекції, на яких не стільки піддавали науковій критиці релігійні постулати, скільки очорняли віруючих, яких звинувачували в отруюванні свідомості людей «релігійним дурманом», а також в нанесенні своєю діяльністю шкоди народному господарству, що знаходило вираз у багатоденному пияцтві, порушенні трудової дисципліни та масовому забої колгоспної худоби [56, с. 428-432].

Однак гостра реакція зі сторони віруючих і служителів культу, широкий міжнародний резонанс і боротьба в лавах самої комуністичної партії зумовили появу нового документа. 10 листопада 1954 р. з'явилася нова постанова ЦК «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». Особлива увага в ній зверталася на неприпустимість вираження «політичної недовіри» духовенству і віруючим та образи їхніх релігійних почуттів. За партійними органами визнавалося право на проведення науково-атеїстичної пропаганди, але з акцентом на її науковому характері, без будь-якої політизації та образи почуттів віруючих. Характерно, що по ряду пунктів листопадова постанова була прямо протилежною липневій, хоча остання так і

не була скасована. Цей факт свідчив про те, що листопадова постанова носила суто декларативний характер і була спрямована на зменшення суспільного та міжнародного резонансу, але насправді липнева постанова так і залишалася основою релігійної політики держави. Посилення наступу на церкву та релігійні громади продовжила постанова РМ СРСР від 16 березня 1961 р. «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури», яка вимагала негайного відновлення в повній силі релігійного законодавства 1929 р. та зобов'язувала місцеві радянські органи забезпечити суворий контроль за його виконанням, своєчасно вживати заходів з ліквідації порушень цього законодавства духовенством і релігійними об'єднаннями. Всі постанови 1940-х рр. визнавалися такими, що втратили силу [126].

Задля стимулювання виконання вищевказаних постанов релігійними громадами було змінене і кримінальне законодавство. 28 грудня 1960 р. була прийнята нова редакція Кримінального кодексу УРСР. Однією з особливостей нового Кримінального кодексу стала поява «спеціалізованої» 209 ст. – посягання на особу та права громадян під виглядом виконання релігійних обрядів, що передбачала за «проведення під виглядом виконання релігійних обрядів дій, пов'язаних із заподіянням шкоди здоров'ю громадян чи з іншим посяганням на особистість чи права громадян, а рівно зі спонуканням громадян до відмови від громадської діяльності або виконання громадських обов'язків... позбавлення волі на строк до 5 років або заслання на той же строк, з конфіскацією майна або без конфіскації майна». Ця стаття дозволяла на законних підставах застосовувати репресії проти віруючих, особливо проти активних керівників релігійних громад. Окрім неї, у новому КК з'явилися ще три статті, санкції яких були пов'язані з порушенням відокремлення церкви від держави і держави від церкви: 137, 138 та 139, за якими покарання було не настільки суровим і не перевищувало 1 року позбавлення волі. На цьому використанні кримінального законодавства як репресивного інструментарію не закінчувалося. Так, 26 березня 1966 р. вийшла постанова Президії Верховної Ради УРСР "Про застосування статті 138 Кримінального кодексу

УРСР", яка роз'яснювала порядок використання даної статті. Відповідно до цієї постанови, під порушенням законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви розумілося виготовлення з метою масового поширення (або масове поширення) звернень, листів та інших документів, які закликають до невиконання законодавства про релігійні культу; організація і проведення релігійних зборів, процесій та інших церемоній культу, що порушують громадський порядок; організація і систематичне проведення занять з навчання неповнолітніх релігії; а також відмова громадянам у прийомі їх на роботу або в навчальний заклад, звільнення з роботи або відрахування з навчального закладу, або інші істотні обмеження прав громадян у зв'язку з їх ставленням до релігії.

Таким чином ми бачимо, що дана постанова істотно розширювала застосування санкцій ст.138 КК УРСР і підсилювала їх репресивний характер. 12 червня 1961 р. був виданий Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя», в народі «Указ про дармоїда». Відповідно до Указу, за постановами загальних зборів громадськості (робітників, колгоспників, службовців, затверджених рішеннями рай-міськвиконкомів) за три роки, з числа віруючих було вислано у віддалені області за неповними даними 400 осіб, в тому числі 13 осіб із УРСР. Віруючих висилали у віддалені райони Півночі і в інші, спеціально відведені місцевості терміном на 5 років з обов'язковим залученням до фізичної праці за місцем поселення, причому іноді з конфіскацією особистого майна [112, с. 286]. З другої половини 60-х рр. ХХ ст. хрущовська політика переживає власну кризу, яка супроводжується уповільненням наступу на релігійні громади та віруючих і закінчується усуненням від влади самого М. Хрущова. Релігійна політика радянської держави за часів М. Брежнєва характеризується прийняттям ряду важливих рішень.

8 грудня 1965 р. рішенням Ради Міністрів СРСР була ліквідована діяльність Ради у справах Російської православної церкви і Ради у справах

релігійних культів. Натомість створено один новий орган – Раду у справах релігій при Раді міністрів СРСР. Цим рішенням влада хотіла продемонструвати власну неупередженість у сфері релігійної політики і певним чином обмежити діяльність РПЦ, яка на фоні інших релігійних течій виглядала найбільш активною, чим викликала прагнення реваншу з їх боку.

В юридичному плані РСР продовжувала здійснювати контроль за дотриманням релігійними організаціями чинного законодавства у сфері релігійних культів, а також систематизувала практику застосування даного законодавства [51, с. 3-4]. 1 квітня 1969 р. вийшла постанова Ради Міністрів УРСР «Про посилення контролю за виконанням Законодавства про релігійні культу», яка зобов'язала виконкоми та інші органи радянської влади впорядкувати справу реєстрації релігійних громад і суворо стежити за дотриманням ними чинного законодавства про культу [51, с. 130]. Напрацювавши певну базу юридично-правових рішень у сфері релігійної політики, Президія Верховної Ради УРСР у 1975 р. приймає указ «Про внесення змін і доповнень до Постанови ВЦВК і РНК РРФСР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання», яке уточнює процедуру державної реєстрації та дозволяє релігійним громадам придбання церковного начиння і предметів релігійного культу. Та незважаючи на всю «прогресивність» даного указу в питаннях майнової власності, статусу юридичної особи релігійним громадам надано не було [51, с. 10-24].

20 квітня 1978 р. була прийнята нова Конституція УРСР. У Розділі VI «Основні права, свободи і обов'язки громадян України» з'явилася ст.50, яка підтверджувала раніше закріплене за окремими громадянами республіки право на свободу віросповідання. Фактично ж вона повторювала ті ж самі положення, що містилися у ст. 123 попередньої Конституції. Справді новим у ній було лише положення, яке забороняло розпалювати ворожнечу та ненависть у зв'язку із релігійними віруваннями. Статус юридичної особи Конституція УРСР за релігійними організаціями теж не закріплювала [55].

Перші значні зміни в державній політиці у релігійній сфері відбулися у 1990 р. за часів перебування при владі М. Горбачова. 1 жовтня 1990 р. був прийнятий Закон СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації», який визначав правове положення релігійних громад, закріплюючи за ними статус юридичної особи, та підтверджував принцип відокремлення держави від церкви та релігійних організацій. Даний закон також суттєво обмежив повноваження Ради зі справ релігії, залишивши в межах її компетенції лише інформаційні, консультативні та експертні функції. Наступна постанова Верховної Ради СРСР «Про ліквідацію міністерств та інших центральних органів державного управління СРСР» взагалі ліквідувала діяльність Ради з питань релігії, чим припинила здійснення контролю за релігійними організаціями з боку держави.

З набуттям незалежності України усі аспекти функціонування і діяльності релігійних громад, почали регламентуватися чинним українським законодавством. Найбільш вагомим та фундаментальним серед якого виступає Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятий 23 квітня 1991 р. В основу даного Закону був покладений відредагований та відкоригований відповідно до засад європейської та міжнародної правової практики вищезгаданий Закон СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації». Даний закон визнає існування в державі релігійних громад та релігійних організацій і визначає не тільки їх обов'язки перед державою, а й встановлює обов'язки держави перед ними. Релігійні громади набувають статусу юридичної особи з моменту реєстрації їх статуту в органах державної влади. Для цього громадяни, які утворили релігійну громаду (чи організацію), в кількості не менше десяти чоловік віком від 18 років повинні разом зі статутом релігійної громади чи організації подати письмові заяви до органів державної влади з проханням про її реєстрацію. Зареєстровані релігійні громади та організації відокремлені від держави та системи освіти, а держава зі свого боку не втручається в діяльність релігійних громад чи організацій. На релігійні громади та організації поширюються усі права та обов'язки, що

мають юридичні особи, як то право на володіння чи користування культовим майном, фінансами та кошторисом, а також обов'язки дотримуватись чинного законодавства про культури [53].

Отже, дослідивши правові засади державної політики щодо протестантських релігійних громад, ми вважаємо за доцільне виокремити певні етапи їх трансформації:

- I-й етап: 1944–1953 рр. – етап, який характеризувався підконтрольною легалізацією діяльності релігійних громад та церков в СРСР;
- II-й етап: 1954–1964 рр. – етап наступу влади на релігію та інститут церкви з метою повної секуляризації усіх сфер життя радянського суспільства;
- III-й етап: 1965–1985 рр. – етап певної лібералізації церковно-державних відносин з метою легалізації діяльності релігійних громад шляхом виводу їх із «релігійного підпілля».
- IV-й етап: 1985–1991 рр. – етап послаблення наступу на релігію, який характеризувався легалізацією та юридичним оформленням існуючих релігійних громад та їх керівних центрів в органах радянської влади.

Таким чином ми бачимо, що правові засади державної політики щодо протестантських релігійних громад УРСР пройшли довгий шлях змін від підконтрольної «свободи» до надання повної автономії дій в рамках існуючого законодавства.

2.2. Структура та діяльність державних органів влади щодо регулювання питань релігії в Україні.

Справами з проведення та регулювання релігійної політики в УРСР до 1938 р. займалася комісія з культових питань при Президії ЦВК СРСР. Прийнята у 1936 р. Конституція СРСР санкціонувала утворення Верховної Ради СРСР і припинила діяльність Президії ЦВК СРСР. З цього часу справами релігійних культів займалися держ-, обл-, рай- та міськадмінвідділи у справах

релігійних культів при НКВС республіки. Єдиного «цивільного» органу або відділу міністерства, який би опікувався питаннями ведення релігійної політики в УРСР до 1943 р. не існувало [123, с. 162]. Це пояснюється тим, що очільники радянської держави, як і їх ідеологічна база – марксизм, розглядали релігію як відмираючий суспільний інститут, що не потребував окремого державного органу, який би піклувався про його інтереси на загальнодержавному рівні. Напроти, будучи атеїстично налаштованими, вони докладали чималих зусиль для остаточного вирішення «релігійного питання». Обрана комуністичною партією лінія проведення релігійної політики не відповідала інтересам широких верств населення, яке в більшості своїй залишалося досить релігійним, про що свідчили факти масового відкриття релігійних громад та церков за часів окупаційної влади [75, с. 107]. Виходячи з усвідомлення помилок минулого, прагнучи якнайшвидшого відкриття другого фронту, а також мріючи про входження СРСР до клубу супердержав, Й. Сталін у 1943-1944 рр. змінює довоєнний формат державно-церковних відносин [75, с. 117]. З його ініціативи на початку 40-х рр. XX ст. була створена така система регулювання релігійного життя в країні, яка проіснувала в майже непорушній формі до початку 90-х рр. XX ст.

14 вересня 1943 р. постановою РНК СРСР була створена Рада у справах РПЦ, яка мала виконувати роль посередника між урядом СРСР та московською патріархією у питаннях, що стосувалися діяльності РПЦ. Головою Ради було призначено колишнього очільника 3-го Управління (СПВ) по боротьбі з «церковно-сектантською контрреволюцією» полковника НКВС Г. Карпова [48, с. 20,21]. Російська дослідниця Є. Носова вважає, що після свого призначення на посаду голови Ради РПЦ Г. Карпов вбачав за необхідне не створювати додаткових загальносоюзних органів для зв'язку з іншими релігійними об'єднаннями Радянського Союзу, а лише розширити повноваження вже існуючої Ради, перетворивши її в Комітет зі справ релігійних організацій [102, с.113]. Проте влада вирішила інакше і вже 19 травня 1944 р. постановою РНК СРСР була створена Рада у справах релігійних

культів, на яку за аналогією з Радою у справах РПЦ, покладалися функції представництва інтересів неправославних релігійних організацій перед урядом СРСР [48, с. 36]. Очолив Раду РСРК згідно з наказом ЦК заступник Г. Карпова, підполковник НКВС К. Зайцев [48, с. 21,36,37]. 06 червня 1944 р. Політбюро ЦК призначило на посаду голови РСРК замість К. Зайцева полковника НКВС, колишнього співробітника Г. Карпова по СПВ, І. Полянського. Г. Карпов та І. Полянський поєднували своє головування у Радах зі службою в НКВС-МДБ-КДБ до 1954 р., коли внутрішнім наказом були зараховані в діючий резерв КДБ за станом здоров'я [115] та [86].

29 травня 1944 р. постановою РНК СРСР було затверджено посадові оклади співробітників РСРК та штатний розклад, за яким РСРК складалася з голови, його заступника, двох членів Ради і відповідального секретаря, яких затверджував Раднарком СРСР. У центральному апараті РСРК були сформовані відділи з питань мусульманського, іудейського та буддистського віросповідань, а також відділи армянської, католицької, лютеранської, старообрядної та протестантських церков, що діяли на території СРСР [48, с. 36]. Для складання інструктивних листів, циркулярів та постанов РСРК, у складі центрального апарату була створена т.з. інструктивна група, на яку також покладалися функції проведення інших інформаційно-статистичних робіт та планування роботи самого центрального апарату РСРК [48, с. 37]. Загальний штат співробітників центрального апарату РСРК разом з обслуговуючим персоналом за даними Є. Носової складався із 40 чоловік і в такому складі проіснував до 1955 р. [102, с. 114]. Згідно із затвердженим Положенням про РСРК на неї покладалися обов'язки виконувати роль посередника між державою та релігійними громадами, а також представляти інтереси релігійних громад перед державою. Для цього РСРК зобов'язувалася проводити реєстрацію та суворий облік церков і молитовних будинків в союзних республіках, стежити за своєчасним впровадженням в життя законів та постанов уряду СРСР, розробляти проекти законодавчих актів та постанов з питань релігійних культів та вносити їх на розгляд Раднаркому СРСР, а також

своєчасно інформувати уряд СРСР про стан релігійних культів в країні та про їхню діяльність на місцях.

Для більш ефективного виконання поставлених перед РСРК завдань, передбачалось створення на місцях інституту уповноважених РСРК, які б діяли у правовому полі відповідно до затвердженого Положення про РСРК та інструкцій центрального апарату РСРК. За даними дослідника Л. Сосковець, посада уповноважених прирівнювалася за своїм статусом до посад завідуючих відділом облвиконкомів республік [123, с. 163]. В середині ж самого апарату РСРК уповноважені могли мати республіканський чи обласний статус. Канцелярії республіканських уповноважених розташовували в столицях республік, що входили до складу СРСР, обласних – в обласних центрах. Обласні уповноважені РСРК мали координувати свої дії з уповноваженим республіки, до адміністративно-територіального складу якої належали очолювані ними області. Республіканський уповноважений в свою чергу підпорядковувався безпосередньо голові РСРК, яка знаходилась у Москві [1, арк. 69]. Усі державні установи і відомства СРСР зобов'язувалися попередньо узгоджувати з інститутом уповноважених проведення усіх заходів, пов'язаних з вирішенням релігійних питань. В свою чергу, уповноважені наділялися правом вимагати від центральних і місцевих органів влади надання необхідних відомостей і матеріалів для вирішення питань, пов'язаних з відправленням релігійних культів. [48, с. 37-38].

25 серпня 1945 р. для регламентування роботи уповноважених була розроблена спеціальна «Інструкція для уповноважених РСРК», яка визначала їх права та обов'язки, а також окреслювала основні напрямки їх діяльності. Згідно з положеннями даної Інструкції уповноважені зобов'язувалися здійснювати контроль за дотриманням релігійними громадами радянського законодавства про культу і своєчасно інформувати РМ, та інші радянські органи влади про стан та кількість діючих релігійних організацій в республіках, систематично проводити облік служителів культу та здійснювати

контроль за їх діяльністю, а також надавати загальний аналіз релігійної ситуації на підвідомчій їм території. [102, с. 114].

Особлива увага з боку РСРК приділялася роботі інституту уповноважених зі збору інформації про стан релігійних громад та складанню щоквартальних інформаційних звітів. Згідно з Інструкцією, уповноважений зобов'язувався надавати у звітах відомості про кількість діючих релігійних громад та молитовних будинків, вказувати прізвища їх очільників та кількість служителів культу, що їх обслуговували. Усі звітні матеріали уповноваженого та інформація, що в них подавалася носили секретний характер і позначалися грифом «секретно». У секретному діловодстві уповноважений використовував власний штамп та негербову печатку у формі рівнобедреного трикутника, на сторонах якого вказувалася його посада [1, арк. 20-24]. Сама інформація, що містилася у звіті поділялася на текстову та поза текстову (статистичну), яка в свою чергу подавалася у вигляді таблиць встановленого зразку [1, арк. 20]. В межах даної розвідки виявлені три найбільш поширені форми статистичної звітності уповноважених:

- Форма №1 «Про кількість діючих молитовних будинків...», в якій подавалися відомості про загальну кількість зареєстрованих, знятих з обліку та незареєстрованих релігійних громад [ДАДО, 6463, оп.1, спр.1, арк. 21-24].
- Форма № 2 «Про клопотання, що надійшли про відкриття молитовних будинків», в якій надавалася інформація про кількість отриманих клопотань про відкриття молитовних будинків, де вказувалось скільки з них задоволено, а скільки відхилено та причина їх відхилення [2, арк. 61].
- Форма № 3 «Про служителів релігійних культів при молитовних будинках», в якій вказувалася інформація про найменування самого релігійного культу та служителя даного культу [2, арк. 62].

У подальшому склад, зміст та форма викладу статистичної інформації змінювалися відповідно до вимог РСРК та напрямку політики ЦК партії. Так,

інструктивним листом за підписом голови РСРК І. Полянського від 11 грудня 1953 р. був встановлений новий порядок подання звітної документації уповноваженими РСРК. Щоквартальні звіти замінювалися піврічними, які подавалися обласними уповноваженими УРСР на адресу республіканського у першому півріччі не пізніше 10 липня, а у другому – 10 січня поточного року. Республіканський уповноважений по УРСР мав десять днів на їх опрацювання та мусив подати свій звіт до РСРК не пізніше 20 липня та 20 січня у відповідні півріччя [10, арк. 14,15]. Змінювались також строки проведення щоквартального планування роботи уповноваженого. За новими вимогами план роботи уповноваженого на новий квартал замінювався плануванням роботи на нове півріччя. Встановлювалась жорстка процедура його затвердження та виконання, згідно з якою обласні уповноважені УРСР до 1 січня поточного року повинні були надсилати піврічні плани своєї роботи на адресу республіканського уповноваженого, який в свою чергу зобов'язувався скласти власні висновки щодо них та не пізніше 10 січня поточного року разом з піврічним планом своєї роботи надсилати їх голові РСРК [10, арк. 16,17].

Перехід від щоквартальної форми звітності до піврічної пояснювався збільшенням кількості поточної звітної інформації, яку уповноважені повинні були передавати до РСРК. Перелік нової поточної інформації встановлювався цим же листом. Вводилася нова форма звітності, а саме: подання інформаційні записки про проходження основних релігійних свят, доповідні записки, які складалися за результатами службових відряджень уповноваженого, надсилання копій усіх розпоряджень, що надійшли на адресу уповноваженого від партійних та інших урядових установ, ведення записів прийому духовенства та представників віруючих в особистому кабінеті уповноваженого [10, арк. 15]. Нові вимоги щодо звітної документації уповноваженого відобразилися і на зміні її змісту. Так, була встановлена нова рекомендована структура піврічного звіту, за якою він мав складатися з семи розділів. Перший розділ передбачав звітування уповноваженого перед

керівництвом про виконання ним затвердженого піврічного плану роботи. У другому розділі він мусив викладати усі факти порушення радянського законодавства про культу та інформувати про заходи, направлені на їх усунення. В третьому розділі повинні були узагальнюватись питання, які порушувалися віруючими перед уповноваженим та вказуватись шляхи їх розв'язання. В четвертому розділі уповноважений повинен був надавати аналіз стану та практичній діяльності зареєстрованих релігійних громад по кожному культу окремо. В п'ятому розділі – описувати діяльність виявлених незареєстрованих груп віруючих та духівництва. В шостому – повідомляти про скарги та заяви, що надійшли протягом звітного періоду від віруючих. Сьомий розділ повинен був містити в собі заключні висновки та пропозиції уповноваженого РСРК [10, арк. 17,18].

Але помилково вважати, що секретне листування уповноважених обмежувалось лише вказаною звітною документацією в межах апарату РСРК. Уповноважений також вів ділову переписку з представниками Міністерства фінансів. За постановою Мінфіну СРСР, обласні міські та районні фінансові відділи мали надавати уповноваженому інформацію про фінансовий стан релігійних громад, а уповноважений в свою чергу ділився інформацією про отримання служителями культу прибутку від заняття релігійною діяльністю з метою їх подальшого оподаткування. Якщо ж служитель культу намагався приховати власні прибутки, отримані від заняття релігійною діяльністю, то закріплений за ним фінінспектор ставив до відома уповноваженого, який міг використати даний факт як привід для відсторонення служителя культу від релігійної діяльності [123, с. 163].

Також за даними Л. Сосковець, уповноважені мали тісні стосунки з органами державної безпеки та МВС. У своєму дослідженні він стверджує, що паспортні відділи МВС регулярно надавали уповноваженим інформацію щодо прописки релігійних діячів та рядових віруючих, а органи держбезпеки допомагали їм із затриманням або видворенням небажаних релігійних «активістів» з підвідомчої їм території. [123, с. 163]. Ці данні були повністю

підтверджені в ході даної розвідки. Нами була знайдена переписка уповноваженого РСРК по Дніпропетровській області з головами СПВ при НКДБ-МДБ, головами районних, міських та обласних виконкомів [2, арк. 46, 55, 58]. У секретному листуванні уповноважений систематично звітував перед «компетентними органами» та органами державної влади про релігійну ситуацію на підвідомчій йому території, а також звертався з проханням про взяття в оперативну розробку або притягнення до кримінальної відповідальності служителів культу, які заважали йому контролювати релігійну ситуацію в області [7, арк. 3,9,12]. Секретний лист уповноваженого РСРК по Дніпропетровській області А. Гришко від 23 лютого 1950 р. до начальника 4 (СПВ) відділу Дніпропетровського обласного управління МДБ полковника Пономарьова свідчить про те, що співробітники МДБ-КДБ також мали можливість ознайомлюватись із звітною документацією уповноважених, або навіть систематично отримували від них копії цих звітів [7, арк. 3].

Зі смертю Й. Сталіна в країні відбуваються процеси десталінізації та певної лібералізації усіх сферах радянського життя, названий в історичній літературі «відлигою». Повіривши у хрущовські гасла про лібералізацію, служителі культу почали поступово активізувати релігійну діяльність на місцях. Таку ж саму позицію в Радах зайняли Г. Карпов та І. Полянський. За даними дослідника Т. Чумаченко, вони не протидіяли зростаючій активності релігійних громад, а іноді навіть сприяли їй власним невтручанням (наприклад Г. Карпов дивився «крізь пальці» на деякі випадки відвідування богослужінь дітьми та інструктував уповноважених закривати лише ті церкви, які не мали власного приходу) [128, с. 15]. Але хрущовська «відлига» протрималась недовго. Вже у 1957 р. голову РСРК І. Полянського було замінено на О. Пузіна (начальника Головного управління з радіоінформації при РМ СРСР), а у 1960 р. голову РС РПЦ Г. Карпова – на В. Куроєдова (начальника 4-го відділу 5-го Управління КДБ при РМ СРСР). Зміна керівництва відомств означала і зміну керівної лінії релігійної політики в державі від «лібералізму» до жорсткого авторитаризму. Колишніх очільників звинувачували у

«потуранні» та «заграванні» з релігійним екстремізмом [123, с. 163]. Г. Карпова (І. Полянському в цьому плані більше «пощастило», він помер у 1957 р.) навіть виключили з партії, але через два місяці знову поновили, оголосивши сувору догану із занесенням до облікової картки [127]. Після усунення М. Хрущова від влади постановою РМ СРСР від 8 грудня 1965 р. РС РПЦ та РСРК, для ще більш жорсткого контролю за їх діяльністю з боку держави та КДБ, шляхом злиття були перетворені в один єдиний орган – Раду у справах релігій при РМ СРСР, яку очолив начальник 4-го відділу 5-го Управління КДБ при РМ СРСР генерал-лейтенант В. Куроєдов. [51, с. 3]. РСР під головуванням В. Куроєдова впроваджувала антирелігійну політику в державі до часів горбачовської «перебудови».

За часів «перебудови» постановою КМ СРСР від 26 квітня 1991 р. був ліквідований спочатку інститут уповноважених у справах релігійних культур та суттєво обмежена діяльність самої РСР [65]. Наступна ж постанова Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1991 р. за № ГС-13 «Про ліквідацію міністерств та інших центральних органів державного управління СРСР» повністю ліквідувала інститут РСР [66].

Аналізуючи діяльність РС РПЦ, РСРК та РСР можна стверджувати, що дані інститути влади не могли самостійно діяти в юридичному полі і відігравати роль нейтральних посередників та неупереджених представників церковно-релігійних інтересів перед державою, тому що протягом всього часу свого існування очолювалися діючими співробітниками НКДБ-КДБ, які за своїми посадовими обов'язками повинні були навпаки виступати контролюючим та нівелюючим інструментом релігійної політики в державі. Інститут уповноважених Рад на місцях дублював схему контролю за їх центром та контролювався співробітниками НКДБ-КДБ місцевого рівня, які мали такі ж самі посадові обов'язки як і керівництво їх центральних Управлінь. У своїй діяльності РС РПЦ, РСРК та РСР були підзвітні також радянським партійним органам влади (які їх і утворили), тому вони широко використовувалися ними як інструмент впровадження політики державного

атеїзму шляхом встановлення повного контролю над діяльністю зареєстрованих релігійних громад.

Таким чином, ми бачимо, що РС РПЦ, РСРК та РСР були створені радянськими владними та партійними органами не з метою забезпечення свободи віросповідання громадянами країни Рад, а навпаки, з метою використання їх в якості «ширми», камуфльованого прикриття, за яким приховували від країн Заходу проведення державної атеїстичної політики, спрямованої на знищення протестантських релігійних громад.

Ще одним державним інститутом, який займався регулюванням питань релігійної політики в СРСР були органи державної безпеки. 14 січня 1921 р. при ВНК СРСР було створене СОУ ВНК, до складу якого входив Секретний відділ, на який покладалися функції виявлення та викриття антирадянської діяльності і ворожих елементів серед різних політичних партій та релігійних конфесій [35, с.117]. У своїй роботі «по церковно-сектантській лінії» СВ керувався ленінським лозунгом про те, що «усі сучасні релігії та церкви, усі та всілякі релігійні організації марксизм розглядає завжди, як органи буржуазної реакції, що слугують захисту експлуатації та одурманенню робітничого класу» [58, с. 416]. Тому для співробітників СВ не існувало принципової різниці між релігійними організаціями. Вони завжди розглядали їх як контрреволюційний та антирадянський елемент, тільки боролися із ними поступово за принципом «розділяй та володарюй».

5 травня 1931 р. шляхом злиття Секретного та Інформаційного відділів СОУ був утворений єдиний Секретно-політичний відділ ОДПУ. Перед ним було поставлене завдання вести боротьбу з «ворожою діяльністю» учасників колишніх антирадянських політичних партій і груп, а також представників церкви та різних релігійних конфесій [3, с. 232]. Новоутворений СПВ продовжив справу свого попередника СВ щодо знищення церкви та релігійних організацій в країні. Згідно із циркулярним листом СПВ НКВС «Про агентурно-оперативну роботу по церковно-сектантській контрреволюції» від 10 січня 1936 р. церква та протестантські релігійні громади в цей період

почали відкрито називатися «ворогом» радянської влади, а тому усім начальникам СПВ на місцях рекомендувалося звернути особливу увагу на агентурно-оперативну роботу серед «церковників і сектантів», особливо серед тих хто звільнився або втік з місць позбавлення волі (далі МПВ), а також серед російського і українського населення, що проживало вздовж кордонів СРСР [37, арк. 3]. Таке «звернення уваги» по лінії НКВС на «церковно-сектантський елемент» та взяття активної його частини (особливо звільнених з МПВ та проживаючих вздовж кордону СРСР) на картковий облік закінчилося виконанням сумнозвісної директиви 00447 від 30 липня 1937 р., коли представників релігійних громад засуджували не за порушення кримінального законодавства у сфері релігії (Розділ IV «Порушення правил про відокремлення церкви від держави» КК УРСР від 08.06.1927 р.), за що найтяжчим покаранням було позбавлення волі строком на 1 рік (ст.111), а за ст. 54 («контрреволюційні злочини»), яка передбачала найвищу міру «соціального захисту» – розстріл. Таким чином СПВ в цей період займався фізичним винищенням залишків активу релігійних громад та церкви на місцях. З лютого 1941 р. СПВ був реструктурований в Секретно-політичне управління НКДБ СРСР [35, с.302,303]. А 21 квітня 1943 р. з утворенням НКДБ СРСР, Контррозвідувальне, СПУ та Економічне управління були об'єднані в одне 2-е (Контррозвідувальне) Управління НКДБ СРСР. До повноважень 2-го Управління входило проведення контррозвідувальних операцій по встановленню контролю над релігійною ситуацією та релігійними громадами в країні та на окупованих територіях, а також виявлення профашистського елементу серед «церковників та сектантів» [35, с. 347]. Співробітниками 2-го Управління заводилися карні справи на «посібників фашистів» у релігійній сфері з метою їх подальшого вербування (чи перевербування у разі їх попередньої вербовки гестапо) і використання з оперативною метою у якості «своїх» ставлеників на посаду служителів культу. З утворенням РСРК та РС РПЦ на 2-ге Управління була покладена відповідальність за створення загальносоюзної агентурної мережі із числа

служителів культів усіх зареєстрованих релігійних конфесій (протестантських релігійних союзів та РПЦ) [38, арк. 7] та [33, арк. 13-14]. Також проводилася робота з виявлення і реєстрації незареєстрованих релігійних організацій в СРСР з подальшим забезпеченням їх оперативного супроводу і перехід під «кришу» РПЦ (якщо це православні організації), ВСЄХ (якщо це протестантські релігійні течії) та ВСАСД, якщо це АСД. 4 травня 1946 р. при перейменуванні НКВС-НКДБ в МДБ з 2-го (Контррозвідального) Управління НКДБ СРСР виділився відділ «О» МДБ, який зобов'язали вести боротьбу з антирадянським елементом серед представників духовенства, церкви та сектантів [35, с. 632]. На практиці це означало завершення процесу об'єднання усіх православних громад у підконтрольний НКДБ інститут РПЦ, а протестантських конфесій, «близьких» до баптизму у підконтрольний НКДБ інститут ВСЄХБ. З 1953 р. в структурі МДБ СРСР виділяється 4-те (Секретно-політичне) Управління, до 6-го відділу якого переходять функції відділу «О». [35, с. 633]. На 1953 р. 6-й відділ 4 Управління МВС УРСР складався з 19 чоловік, із яких: начальник відділу – 1, заступник начальника відділу – 1, секретар – 1, начальників відділень – 3, заступників начальників відділень – 3, старших оперуповноважених – 7, оперуповноважених – 3. До складу 6-го відділу входило три відділення. 1-е відділення 6-го відділу 4-го Управління складалося з 5 оперпрацівників та проводило агентурно-оперативну серед служителів культу РПЦ та чернечого елементу. В його компетенцію також входило обслуговування існуючих монастирів, духовних семінарій, нагляд за колишніми представниками УАПЦ, ІПЦ, «іоаннітами», «підгорновцями», «ігнатієвцями» та містиками (теософами, спіритистами, масонами та інш.). 2-е відділення складалося з 5 оперпрацівників та проводило агентурно-оперативну роботу серед римо-католиків, уніатів, єврейських клерикалів та мусульман. До 3-го відділення входило 6 оперпрацівників, які проводили агентурно-оперативну роботу серед протестантських релігійних організацій усіх течій на території УРСР (на 1953 р. їх було більше 20). За принципом побудови 6-го відділу 4-го Управління МВС УРСР відбувалося створення його

периферійного апарату на місцях з таким же поділом на відділення та з закріпленням за ними виконання тих же самих завдань [24, арк. 130,131].

У березні 1960 р. 4-е і 6-е Управління були ліквідовані, а їхні функції передані до 2-е Управління КДБ, з якого 17 липня 1967 р. виділилось самостійне 5-те Управління, що займалося виключно боротьбою з ідеологічною диверсією, розвідувальними та контррозвідувальними заходами в «церковно-сектантському» середовищі. Діяльність 5-го Управління була спрямована не тільки на здійснення контролю над церквою та релігійними конфесіями в середині країни, а й на встановлення оперативного контролю за діяльністю закордонних релігійних центрів, шляхом впровадження до їхнього складу власних секретних агентів з числа перевірених служителів культу, релігійних діячів та просто співробітників КДБ, замаскованих під служителів культу. На базі таких закордонних релігійних центрів відбувалося створення радянських закордонних резидентур через які поширювався вплив радянської пропаганди на західне суспільство, а також забезпечувалася згуртованість навколо них емігрантського релігійного елемента з метою недопущення його інтеграції в західноєвропейське або американське суспільство [27, арк. 210-225]. 11 серпня 1989 р. Постановою РМ СРСР 5-те Управління КДБ було перетворене в Управління «З» (Захист радянського конституційного ладу) і у вересні 1991 р. розформоване [89]. А 3 грудня 1991 р. Законом СРСР «Про реорганізацію органів державної безпеки» був ліквідований і сам інститут КДБ СРСР [52].

Таким чином, на підставі проведеного аналізу можна висновувати, що апарат спецслужб активно використовувався партійними органами для проведення релігійної політики в країні. До 1943 р. діяльність органів державної безпеки була направлена на оперативне висвітлення діяльності релігійних громад та інституту церкви з метою їх розколу та застосування заходів адміністративно-оперативної ліквідації. Після зміни політики радянського керівництва в релігійному питанні, апарат органів держбезпеки використовувався комуністичною партією не стільки для фізичної ліквідації

релігійних громад та церков, скільки для забезпечення агентурно-оперативного супроводу та контролю за їх діяльністю в середині країни. З приходом до влади М. Хрущова, а потім Л. Брежнєва відбулася перебудова органів держбезпеки. На 5-те Управління КДБ було покладено виконання ще й контррозвідувальних функцій в релігійному середовищі за кордоном. З метою «розкладу буржуазних релігійних центрів» та перехоплення ініціативи у проведенні «ідеологічних диверсій» 5-м Управлінням КДБ відбувалося включення до їхнього складу перевіреної «церковно-сектантської» агентури, підриив їх діяльності зсередини та утворення на їх базі радянських релігійних резидентур. Отже, можна погодитись з дослідником Д. Веденєєвим, який вказує, що радянські органи держбезпеки в релігійному середовищі займалися контррозвідувальною, оперативно-пошуковою та інформативно-аналітичною діяльністю [74, с. 3]. Виконання ними таких функцій в релігійному середовищі зробило зареєстровані релігійні громади та церкви не стільки об'єктом оперативної розробки, скільки її активним співучасником, внаслідок чого релігійні центри перетворювалися з центрів духовної просвіти у об'єкти оперативного прикриття та проведення агентурно-оперативної діяльності, як в середині країни так і за її межами.

2.3. Структура та склад протестантських релігійних організацій, їх відносини з владою

Протестантські релігійні організації це релігійні течії та конфесії, які сповідують такий різновид християнства як протестантизм. Протестантизм, за визначенням Д. Ушакова, – всіляке віровчення, яке виникло у західному християнстві у зв'язку з реформацією (лютеранство, кальвінізм та інш.) як протест проти католицизму [124, с. 1239]. Перша протестантська община (кальвіністичного спрямування) на території України у Володимирі-Волинському з'явилася за даними німецького історика Г. Дітріха у 1536 р. [137, с. 130]. В середині XVI ст. протестантизм (особливо лютеранство та кальвінізм) починає активно поширюватись серед української шляхти. Так, за

даними С. Макарчука, період з 1569–1596 рр. був активним періодом переходу української православної шляхти у протестантизм, передусім у кальвінізм. Першими українськими кальвіністами стали представники родів Лукомських, Дорогостайських, та Вишневецьких (Андрій Вишневецький). Активний перехід української шляхти від православ'я до протестантизму відбувався до укладання Берестейської унії у 1596 р. З укладанням унії українські шляхтичи-уніати почали отримувати для себе більші привілеї від унії ніж від протестантизму, а тому з цього періоду показники навернення до протестантизму спадають і починається процес окатоличення української шляхти [96, с. 151-152]. Друга хвиля поширення протестантизму на українських землях відбувалася з другої половини XVIII ст. і була пов'язана з діяльністю німецьких колоністів, які в переважній більшості своїй були менонітами та лютеранами. Починаючи з XIX ст. (1858–1862 рр.) на території України з'являються баптисти та євангелісти.

Перший баптист-українець Іван Онищенко був охрещений у 1858 р. проповідником німецької колонії «Робах» Карлом Бонкемпфером у с. Основа на Херсонщині. Після хрещення І. Онищенко, за підтримки німецьких колоністів, став самостійно займатися проповідницькою діяльністю і на початок 80-х рр. XIX ст. баптизм був поширений в тридцяти губерніях Російської імперії. Найбільші баптистські общини України в цей період знаходилися на Херсонщині (с. Основи і м. Карповка) та на Київщині (с. Костяковка) [125, с. 86, 358.].

В цей же період у 1875 р. в Катеринославській губернії в менонітській колонії «Фриденсфельд» (суч. Міропіль) був охрещений німецькими менонітами перший український селянин, житель смт Софіївки Петро Лисенко. П. Лисенка почав систематично відвідувати І. Рябошапка, з яким вони почали займатися місіонерською діяльністю. Таким чином, вже на 1912 р. згідно Довідкової книги Катеринославської єпархії у с. Токмаківка вже нараховувалась баптистська громада загальною чисельністю 502 особи.

Одночасно активно діяли і дві інші релігійні громади Катеринославщини у селах Новомиколаївка та Красногорівка [84].

Іншою протестантською течією, яка активно діяла в цей період на Катеринославщині, були євангелісти. Євангелісти або, як вони самі себе називали, «євангельські християни» виникли на території колишньої Російської імперії внаслідок місіонерської діяльності англійського лорда Г. Редстока, який проповідував Євангеліє (звідси і їх назва «євангелісти») і навернув до євангельської віри російських аристократів: княгинь Н. Лівен та В. Гагаріну, графів О. Бобринського та М. Корфа, полковника В. Пашкова та інш. [59, с. 16-24]. У 1878 р. Г. Редстока видворили з Росії, а його послідовники зазнали гонінь. Будучи висланим з Петербургу, полковник В. Пашков у 1882 р. відвідав с. Астраханку Таврійської губернії, що складалася переважно із молокан, переселених з Кавказу, яким він розтлумачив основні євангельські догми, і які ними були охоче сприйняті. Внаслідок чого молоканські общини Таврійської губернії, очолювані депутатом Державної думи Російської імперії III скликання З. Захаровим, стали називатися євангельськими. З с. Астраханки діяльність євангелістів поширилась майже на весь південь України, охопивши собою територію від Феодосії до Одеси, а також південну частину Катеринославської губернії [85, с.71].

У період з 1905–1917 рр. кількість членів євангельських і баптистських громад на Катеринославщині зросла на 2 тис. осіб, а кількість самих громад на 32. В цілому, ж на 1917 р. в губернії існувала 51 громада із загальною кількістю членів понад 3 тис. осіб [79]. Найбільша їх кількість розташовувалася у Бахмутському та Слов'яносербському районах Катеринославської губернії [71, с. 58].

На початку XX ст. на території України набув поширення ще один різновид протестантизму – п'ятидесятництво (воронаєвського та шмідтівського напрямків). У 1921 р. в Одесі місіонером-репатріантом із США, співробітником американської християнської місії «Пентакостл» («П'ятидесятники») І. Воронаєвим була утворена перша община

п'ятидесятників (офіційне найменування – «християни євангельської віри» – ХЄВ) в Україні [22, с. 245]. Вже 1922 р. на території Дніпропетровщини у с. Казанка тодішнього Криворізького району з'явилася перша п'ятидесятницька община. Історію її виникнення описує сам І. Воронаєв. Він вказує на те, що повертаючись до СРСР через Болгарію, він та його помічник В. Колтович познайомилися з мешканцем с. Казанки військовополоненим баптистом – Ільїним і виклали йому суть вчення п'ятидесятників, яке той прийняв і в свою чергу познайомив із ним Казанківську общину баптистів. Звідси вчення ХЄВ поширилося на общини Миколаївського округу і далі на південь, охопивши території Росії, Грузії, Казахстану та Узбекистану [22, с. 247-249, 251]. За даними американського дослідника В. Заватськи, на 1905 р. в Російській імперії було 86538 баптистів і 20804 євангельських християнина, а на кінець громадянської війни нараховувалось 100 тис. баптистів і 250 тис. євангельських християн. На кінець 1929 р. їхня загальна кількість сягала вже півмільйона чоловік. В. Заватськи вказує на те, що він наводить кількість лише тих осіб, які прийняли водне хрещення, і додає, що якщо порахувати склад їх сімей, то можна отримати остаточну цифру, яка буде більше 4 мільйонів чоловік [142, с. 23,24]. А за даними українських дослідників Ю. Данилюка та О. Бажана, загальна кількість п'ятидесятників в СРСР на 1928 р. за неповними підрахунками складала 200 тис. чоловік [70, с. 300, 389].

Таким чином, на 1929 р. євангелісти, баптисти та п'ятидесятники були найбільшими протестантськими конфесіями на території колишнього СРСР та сучасної України.

Загальним для усіх цих релігійних конфесій було те, що в основу їх віровчення були покладені євангельські догмати про народження «згори» та про необхідність свідомого прийняття водного хрещення. Але не дивлячись на однаковість загальних постулатів, догматичні їх бази дещо відрізнялися одна від іншої. Так, наприклад, євангельські християни, на відміну від баптистів, не практикували жорсткої ієрархії та обряд рукопокладання пресвітерів в своїх общинах, а тому релігійні таїнства (причастя, вінчання і т.д.) у них міг

виконувати при необхідності кожний віруючий. У общинах баптистів навпаки, існувала суворі ієрархія рукопокладених служителів, які тільки мали право виконувати усі релігійні служіння в церкві [72, с. 33-34]. П'ятидесятники ж відрізнялися від євангельських християн і баптистів тим, що сповідували необхідність «хрещення Святим Духом» зі знаменням говоріння «іншими язиками» та тим, що за прикладом Христа проводили чин умивання ніг під час причастя [109].

Усі вищезазначені християнські конфесії мали конгрегаційну форму церковного устрою, яка гарантувала повну незалежність релігійних общин у вирішенні духовних та матеріальних питань, але передбачала створення надцерковних об'єднань для здійснення міжцерковних зносин [94]. За євангельським віровченням уся влада в помісних релігійних громадах належала зібранню віруючих, які були «стовпом та утвердженням правди» (1 Тим. 3:15). Главою помісної громади віруючих вважався Христос (Єф. 5:23). Служителі громади поділялися на пресвітерів та дияконів. Пресвітери або пастори (від грецької *πρεσβυτερος* – старійший, найповажніший) відповідали за навчання та духовне керівництво членів громади. Диякони (від грецької *διακονες* – прислужник) завідували усіма матеріальними справами громади та підпорядковувалися пресвітерам. Кандидатури на посаду дияконів та пресвітерів висувалися на загальних зборах громади і обиралися шляхом прямого голосування. Після обрання на дияконське чи пресвітерське служіння кандидат проходив випробувальний термін, після якого відбувався процес його «рукопокладання» на служіння. При протестантських релігійних громадах обов'язково утворювались регентські курси, гуртки хорового та вокального співу, гуртки рукоділля, недільні школи для дітей та інш. Для розвитку духовної просвіти І. Прохановим був навіть заснований перший в Російській імперії Петербурзький біблійний інститут, який проіснував до 1929 р.

Щодо ставлення протестантських релігійних громад СРСР до світської влади, то усі вони мали однакові положення. Так, наприклад, в тексті

віровчення «проханівських» релігійних громад ВСЄХ зазначалося, що «ми віримо в те, що власті від Бога встановлені, що Він наділяє їх владою для захисту добрих і для покарання злих. Ми вважаємо себе зобов'язаними надавати безумовну покору їх законам, якщо вони не обмежують вільного виконання обов'язків нашої християнської віри, а також і зразковим життям в усякому благочесті повинні полегшувати їм їх важку задачу. Ми вважаємо себе також зобов'язаними за Божим повелінням молитися за уряд, щоб він, по Його волі і під Його милостивим захистом, так застосовував ввірену йому владу, щоб зберігати мир і правосуддя» [120, с. 325]

За конгрегаційним устроєм помісні релігійні громади однієї конфесії, не втрачаючи власної автономії, могли утворювати міжцерковні об'єднання – релігійні союзи. Таким міжцерковним об'єднанням на початок ХХ ст. у баптистів виступав федеративний союз баптистів СРСР з центром у Москві (ФСБ СРСР, голова М. Одінцов), у євангелістів – Всеросійський союз євангельських християн з центром до 1931 р. в Петербурзі, а після 1931 р. – у Москві (ВСЄХ, голова – І. Проханов), а у п'ятидесятників – Союз християн віри євангельської (ХЄВ, голова І. Воронаєв) з центром у Одесі.

Щодо самої влади, то вона (як царська так і радянська) вороже ставилася до протестантських релігійних громад та союзів і надавала привілейоване становище РПЦ. Таке ставлення влади пояснювалося тим, що як вказував у своїй доповідній записці полковник НКДБ та голова РСРК І. Полянський, РПЦ «...ніколи не претендувала і не претендує на провідну політичну роль, а завжди йшла і йде у фарватері державної політики», а ось протестантські релігійні громади «...зародилися на Заході... і, будучи перенесеними на російський ґрунт, історично зберегли однакові догматичні основи з аналогічними релігійними об'єднаннями, що діють на Заході. Ця обставина об'єктивно утворює можливість проникнення впливу закордонних релігійних об'єднань на споріднені ним об'єднання в СРСР. Інше положення існує в РПЦ. Вона сама несе, правда, у специфічному переломленні, радянський вплив за

кордон через свої дочірні організації, що зберігають російську самобутність» [48, с. 518, 519].

Таким чином, інститут РСРК та НКДБ в протестантських релігійних організаціях СРСР відштовхувало те, що вони могли поширювати в СРСР ворожі комуністичній ідеології «буржуазні» цінності, як-то верховенство права, право власності та право гідності особистості. Про причетність Реформації та протестантизму до появи капіталізму в Європі вказував ще у своїх працях М. Вебер. Так, у дослідженні «Протестантська етика і дух капіталізму» він зазначав, що саме зміна світогляду європейців під впливом протестантизму призвела до утворення в Європі капіталізму та породила клас буржуазії [73, с. 61]. Дозволити, щоб теж саме відбулося і в СРСР радянські органи влади не бажали, а тому ними були застосовані репресивні заходи для придушення протестантського руху.

Для припинення діяльності протестантських релігійних союзів їх очільників І. Проханова, М. Одінцева, І. Воронаєва та їх заступників примусили шляхом фізичного та психічного тиску до співробітництва з органами ОДПУ як секретних агентів [103] та [22, арк. 15,18]. Завдяки цьому вони, як голови релігійних союзів, були використані співробітниками ОДПУ в оперативних інтересах. Виконуючи інструкції начальника СО Є. Тучкова, І. Проханов у 1923 р. скликав з'їзд ВСЄХ, на якому провів рішення про підтримку усіх дій радянської влади та визнання військової повинності для усіх членів релігійних громад ВСЄХ. Через таке рішення з'їзду частина общин перейшла до ФСБ СРСР чим утворила розкол у ВСЄХ. М. Одінцов у 1926 р. на XXVI з'їзді ФСБ СРСР забезпечив ухвалення аналогічного рішення, що призвело до розколу у баптистському союзі [103]. У 1927 р. ця доля спіткала і І. Воронаєва та очолюваний ним союз ХЄВ. Після того, як очільники цих релігійних союзів були використані органами ОДПУ, а їх союзи розколоті, вони були заарештовані органами ОДПУ та розстріляні. Тільки І. Проханов був звільнений ОДПУ і «втік» у 1928 р. за кордон, де помер 1935 р. у Берліні.

Проханівський союз з центром у Москві, очолюваний заступниками І. Проханова (Я. Жидковим та М. Орловим), продовжував існувати до жовтня 1944 р., коли на його основі за сприянням органів НКДБ із штату перевірених секретних агентів (Я. Жидкова, М. Орлова та О. Карєва) та залишку керівників розігнаного баптистського союзу (теж сексотів: М. Голяєва та Н. Левинданто) був утворений єдиний підконтрольний НКДБ релігійний союз – ВСЄХБ [49, с. 142-143], до якого за планами та за активним сприянням органів НКДБ та президії ВСЄХБ повинні були приєднатися інші протестантські конфесії СРСР для їх подальшої асиміляції та уніфікації інститутом уповноважених та пресвітерським складом ВСЄХБ. Така «релігійна» асиміляція та уніфікація протестантських релігійних громад та організацій руками ВСЄХБ полегшила б органам НКДБ в подальшому провести адміністративно-оперативне знищення всього протестантського руху в СРСР на чолі із тим же самим ВСЄХБ.

Висновки до розділу 2

Отже, можна висновувати, що протестантські релігійні організації у політико-правовій системі радянського суспільства завжди знаходилися на його периферії або навіть за його межами. Офіційні норми радянського законодавства визнавали право свободи совісті кожного громадянина, але вони не забезпечували його подальшу реалізацію. Більше того, сповідуючи атеїстичні принципи марксизму-ленінізму, радянські органи влади свідомо прагнули до придушення релігійної діяльності в країні. Навіть після вимушених змін у церковно-державних відносинах і створення РС РПЦ та РСРК атеїстичний курс влади не зазнав суттєвої трансформації. Цю тезу підтверджує й та обставина, що новостворені державні інститути РСРК та РС РПЦ, які повинні були наглядати за дотриманням прав віруючих, були очолені діючими співробітниками НКДБ-КДБ, які по лінії держбезпеки ці права систематично порушували. Цей адміністративно-правовий конфлікт, коли голова РС РПЦ чи РСРК (а потім і РСР) уособлював в собі одночасно каральні та правозахисні функції, було покладено в основу усієї системи державно-церковних відносин, що спотворило її. Через це служителі церкви, її духовні ієрархи задля того, щоб залишитися у межах радянського правового поля, були змушені пристосовуватися до існуючих реалій і поєднувати одночасно посаду духовного наставника із посадою секретного агента чи позаштатного співробітника НКДБ-КДБ. Ті ж із них, які не бажали приймати нав'язану ним форму державно-церковного співробітництва, залишалися за межами радянського законодавства і поповнювали облікові списки очільників антирадянських релігійних організацій. Лише з приходом «перебудови» форма державно-церковних відносин почала поступово змінюватись, що зокрема призвело до ліквідації «контролюючих» релігійну сферу установ, таких як РСР та відповідні відділи КДБ.

РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ (1944-1991)

3.1. Релігійна ситуація на Дніпропетровщині у 1944-1953 рр.

На 1941 р. на території Дніпропетровщини, як і на території всієї УРСР із офіційно зареєстрованих релігійних громад діяли лише громади євангельських християн, які відвідували і баптисти. Союз ХЄВ був ліквідований у 1930 р., а ФСБ СРСР – у 1935 р. Залишався лише Союз ВСЄХ, який за висловом російського релігієзнавця Л. Митрохіна, «незважаючи на періодичні арешти керівництва і перерви в роботі, продовжував все ж таки жити» [98, с. 396]. З встановленням німецької окупаційної влади на Дніпропетровщині розпочався справжній «релігійний ренесанс». Це пояснюється тим, що А. Гітлер врахував помилки радянського керівництва у релігійному питанні і вирішив активно використовувати в окупаційній політиці інститут церкви. За його прямою вказівкою у 1941 р. Р. Гейдріхом було розроблене директивне розпорядження Головного управління імперської безпеки під назвою «Про розуміння церковних питань в зайнятих областях Радянського Союзу», за яким планувалося поставити під контроль усі існуючі релігійні течії на окупованих територіях. Для цього в першу чергу пропонувалося використовувати пристосувальницькі настрої серед православного духовенства і таким чином роздробити РПЦ на декілька підконтрольних німецькій владі течій, очолюваних її агентами (що і було з успіхом зроблено). Наступним їх кроком було заплановано для «балансу сил» з РПЦ, провести активізацію діяльності протестантських релігійних громад шляхом надання їм обмеженої свободи віросповідання [33, с.101-103].

Першими, хто скористався можливістю релігійною свободи в генералкомісаріаті Дніпропетровськ, були баптисти та євангельські християни. 3 вересня 1941 р. пресвітер євангельських християн Ф. Варлига та пресвітер баптистів Д. Шаповалов за посередництва пресвітера Кіровоградської церкви І. Татарченка подали заяву до новоутвореної міської

управи про реєстрацію Дніпропетровської релігійної громади ЄХБ. Основною негласною умовою начальника відділу пропаганди генералкомісаріату Дніпропетровськ при реєстрації релігійної громади була усна згода пресвітерів на підтримку усіх заходів німецької окупаційної влади в генералкомісаріаті та спонукання рядових членів помісних общин до сумлінної праці в німецькому тилу [18, арк. 41, 54, 131-135].

Таким чином, вже 11 вересня 1941 р. у наданому німецькою владою приміщенні по вул. Комсомольська, 34 ними було проведено перше богослужіння. В жовтні у місті з'явилося гестапо та заборонило молитовні зібрання, але після відвідання відділу гестапо пресвітером Ф. Варлигою зібрання були знову відновленні, а релігійна громада пройшла реєстрацію у відділі пропаганди при обласній управі генералкомісаріату Дніпропетровськ [18, арк. 17, 19]. Після документального оформлення діяльності Дніпропетровської громади ЄХБ її відвідали представники Волино-Подільського об'єднання ЄХБ – С. Нищик та І. Поліщук. Вони прибули за дорученням голови цього об'єднання В. Гусарука, який проживаючи у м. Рівне, мав широкі зв'язки серед німецького керівництва, і передавав усім обласним общинам ЄХБ негласне розпорядження – утворювати в генералкомісаріатах релігійні союзи, які б об'єднували під своєю юрисдикцією усі общини ЄХБ, що знаходилися на території цих генералкомісаріатів для полегшення їх подальшої реєстрації у відділах пропаганди згідно з розпорядженням райхскомісара Е. Коха [18, арк. 94].

Під особистим керівництвом В. Гусарука 30 серпня 1942 р. у м. Дніпропетровськ був проведений перший обласний з'їзд ЄХБ, на якому було обрано правління Дніпропетровського обласного об'єднання ЄХБ (голова Д. Шаповалов, заступник М. Мельников), визначена його адміністративно-територіальна структура (в межах кордону генералкомісаріату, а за регіональним поділом – в межах кордонів гебітскомісаріатів), а також надано право Д. Шаповалову на рукопокладення служителів культу релігійним громадам в межах Дніпропетровського

обласного об'єднання. За аналогією до обласного з'їзду в гебітскомісаріатах області відбулися районні з'їзди релігійних громад ЄХБ, де обиралися та рукопокладалися керівники районних та помісних общин ЄХБ [18, арк. 22, 23, 148].

Таким чином, до грудня 1942 р. за сприянням В. Гусарука на території Райхскомісаріату Україна було утворено п'ять обласних об'єднань ЄХБ (Волино-Подільське, Київське, Житомирське, Дніпропетровське та Миколаївське) та їх районні представництва [18, арк. 24].

12 січня 1943 р. у м. Рівне, за головуванням В. Гусарука, пройшов Всеукраїнський з'їзд представників чотирьох протестантських течій (баптистів, євангелістів, вільних християн та союзу церков христових), на якому було прийнято рішення про утворення із них, за зразком Союзу вільних євангельських церков Німеччини, єдиного Всеукраїнського союзу під назвою «Вільна євангельська церква» з центром у м. Рівне, в яку за задумом повинні були влитися союзи протестантських громад інших слов'янських республік [18, арк. 24, 64, 103]. Вільна євангельська церква в свою чергу повинна була увійти до складу Союзу вільних євангельських церков Німеччини з центром у м. Берлін (голова Шмідт) [18, арк. 109]. Такі швидкі темпи активізації релігійної діяльності євангельських християн та баптистів, консолідація споріднених протестантських течій близьких до баптизму в один релігійний союз на зразок німецького союзу, а також утворення релігійного центру у Берліні на противагу існуючому центру ВСЄХ у Москві, пояснюється сприянням даній конфесії з боку німецької окупаційної влади та гестапо.

Варто зазначити, що Німеччина – протестантська країна, в якій євангельська церква є найчисельнішою серед усіх інших протестантських церков Німеччини. Тому серед співробітників відділу пропаганди генералкомісаріату Дніпропетровськ було багато баптистів та членів баптистської місії «Світло на Сході», а саме – начальник відділу пропаганди у 1943 р. Вессель, його співробітники Фауст та Казекевич. Крім того, усі вони, а також начальник відділу пропаганди 1942 р. – Безнер були етнічними

німцями, які проживали на території України. Так, Безнер проживав до 1918 р. у Кривому Розі, а після революції змушений був повернутися до Німеччини. Вессель до 1930 р. проживав у Одесі, де був проповідником німецької баптистської церкви, втік з СРСР через репресії. Фауст, етнічний німець, репресований у 1930 р. радянською владою і засланий до Архангельська, звідки втік, сховавшись на англійському судні [18, арк. 79-82, 160, 161].

Таким чином, ці співробітники відділу пропаганди генералкомісаріату Дніпропетровськ були не тільки етнічними німцями та релігійними діячами, а також були репресовані (або втекли від репресій) радянською владою за релігійними та національними ознаками, тому вони добре орієнтувалися в політико-правовій та релігійній ситуації в УРСР та вели боротьбу з комуністичним режимом в тому числі і на релігійному фронті. Саме вони скорегували релігійну діяльність Д. Шаповалова та інших місцевих служителів на об'єднання євангелістів з баптистами в один союз ЄХБ, з керівною роллю баптистів. Вессель, наприклад, особисто виступав на обласному з'їзді релігійних громад ЄХБ у м. Дніпрі у 1942 р. і з кафедри відкрито закликав підтримувати діяльність окупаційної влади, а Казакевич часто проповідував під час недільних богослужінь в центральній церкві ЄХБ у м. Дніпрі [18, арк. 21, 81, 145, 146].

З іншого боку, окрім проведення лінії «відкритої» релігійної політики відділом пропаганди генералкомісаріату Дніпропетровськ, відбувалося її «таємне» корегування та оперативний супровід з боку німецьких спецслужб. Слід зазначити, що Волино-Подільське об'єднання ЄХБ, навколо якого у 1942 р. виник Всеукраїнський релігійний союз під назвою «Вільна євангельська церква» з центром у м. Рівне, мало певний досвід роботи з радянськими органами влади. З їх дозволу воно безперешкодно діяло до окупації цієї території німецькими військами. Тому після німецької окупації керівництво Волино-Подільського об'єднання змогло так швидко перереєструватися в органах вже німецької влади і почати активно діяти вже з її дозволу [18, арк. 94]. Також у доповідній записці міністра держбезпеки УРСР генерал-

лейтенанта С. Савченка на ім'я заступника міністра держбезпеки СРСР генерал-лейтенанта С. Огольцова, зазначалася, що В. Гусарук був «відомим резидентом німецької розвідки у м. Рівне» і під її контролем утворив Всеукраїнський Союз протестантських церков під назвою «Вільна євангельська церква» з центром у м. Рівне [39, арк.169]. Перевірити дану інформацію в архівах Німеччини в межах даної розвідки не представляється можливим, але дана інформація свідчить про те, що релігійні організації (в даному випадку баптисти та євангельські християни), як і інститут церкви на окупованих територіях широко використовувалися німецькою владою для досягнення політичних інтересів. Також ця інформація доводить, що німецькі спецслужби почали вибудовувати зі служителів культу ієрархічну агентурну мережу та власні резидентури для контролю за діяльністю релігійних громад та скеровування їхньої діяльності в потрібному нацистській владі напрямку.

Протилежною виглядала релігійна ситуація для общин Союзу ХЄВ. Симпатизуючи баптистам та євангельським християнам, а також, використовуючи їх кафедри як плацдарм для пропагандистської діяльності, німецькі органи влади у 1939 р. заборонили діяльність п'ятидесятницьких церков у Німеччині, заарештували видних діячів серед п'ятидесятників та домоглися від них згоди на входження їх церков до євангельсько-баптистського релігійного союзу [95]. Враховуючи ці обставини, керівництво Союзу ХЄВ, з метою отримання дозволу на реєстрацію в органах окупаційної влади, пішли на хитрість і змінили свою назву з «Союзу ХЄВ» на «Єпископальну церкву християн євангельської віри», що було більш прийнятним для німецької адміністрації [17, арк. 16, 133].

У грудні 1941 р. за ініціативою Всесоюзних благовісників колишнього воронаєвського союзу Г. Понурко, М. Кузьменко та пресвітера П'ятихатської общини ХЄВ П. Бідаша, була зареєстрована релігійна громада Єпископальної церкви у смт П'ятихатках. Після чого ці релігійні діячі та їх помічники почали відроджувати общини ХЄВ спочатку по території генералкомісаріату Дніпропетровськ, а потім і по всьому Райхскомісаріату Україна. Вже у жовтні

місяці 1942 р. у м. Дніпропетровську був проведений перший обласний з'їзд ХЄВ, на якому було обране обласне керівництво ХЄВ та створений обласний Союз ХЄВ. У листопаді 1942 р. в смт П'ятихатках був проведений другий з'їзд релігійних громад ХЄВ, на якому було прийняте рішення про відродження воронаєвського Всеукраїнського Союзу ХЄВ з новою назвою (Єпископальна церква ХВЄ) з центром у смт П'ятихатки та обрано керівництво Союзом на чолі з єпископом Г. Понурко (заступник – Д. Пономарчук) [17, арк. 16, 133].

При Всеукраїнському Союзі ХЄВ був обраний т. зв. виконавчий комітет (Єпископальна колегія) у складі 7 осіб, на який було покладено функції, пов'язані з практичною діяльністю та керівництвом громад, а також контроль за дотриманням виконання рішень, прийнятих громадами ХЄВ на з'їздах. Тобто найвищим органом влади в Союзів ХЄВ вважалися Всеукраїнські з'їзди релігійних громад ХЄВ. При такому керівництві повністю зберігався конгрегаційний принцип керування общинами. Єпископи не втручалися в самоуправління общин, а лише наглядали за їхньою діяльністю та правильністю віровчення (звідси і їх назва *επισκοπος* /єпископ/ – наглядач) [17, арк. 133,134].

Адміністративно-територіальний устрій релігійних громад ХЄВ складався із помісних общин та єпархій, до яких вони входили. Єпархії мали свої адміністративно-територіальні центри, очолювані єпископами.

Таким чином, вся територія генералкомісаріату Дніпропетровськ була поділена на чотири єпархії, які іменувалися за назвою їх адміністративних центрів: П'ятихатська єпархія (сmt П'ятихатки, єпископ П. Бідаш), Дніпропетровська (м. Дніпро, пресвітер П. Санжаровський), Криворізька (м. Кривий Ріг, єпископ П. Шокало), Кам'янська (м. Кам'янське, єпископ Д. Пономарчук та пресвітер Д. Труханов). Інші общини Союзу ХЄВ, які розташовувалися за межами генералкомісаріату Дніпропетровськ в Сумській, Київській, Сталінській, Вінницькій та Курській областях, керувалися Єпископальною колегією ХЄВ [17, арк. 17]. На 1943 р. Єпископальна церква

складалась із 350 релігійних громад та приходів загальною кількістю близько 10 тис. осіб [17, арк. 142, 143]. Дані про чисельність релігійних громад ЄХБ на 1941–1943 рр. знайти не вдалося. Єдиною негласною умовою з боку відділу пропаганди генералкомісаріату Дніпропетровськ для проведення реєстрації та подальшої діяльності релігійних громад ХЄВ виступала (як і для баптистів) умова «невтручання в політичні питання», що на практиці означало підтримку політики окупаційної влади [17, арк. 50, 57, 132, 142, 156]. Але керівництво Союзу ХЄВ на відміну від керівництва Союзу ЄХБ підтримувало політику окупаційної влади номінально, воно не залучало представників німецької окупаційної влади до вирішення питань внутрішньоцерковного характеру і не дозволяло їм використовувати церковну кафедру як трибуну нацистської пропаганди. Також в ході даної розвідки не було знайдено жодних доказів наявності агентурно-оперативних зв'язків керівництва Єпископальної церкви із гестапо.

Отже, можна стверджувати, що єпископат ХЄВ на відміну від керівництва ЄХБ намагався проводити самостійну релігійну політику, використовуючи період релігійної свободи для відродження помісних релігійних общин та знищеного за часів радянської влади Союзу ХЄВ.

Активізація релігійної діяльності на окупованій території не виходила із поля зору 2-го (Контррозвідувального) Управління НКДБ, але, як зазначалося у доповідних записках за 1942 р., співробітники 2-го Управління НКДБ випустили «ініціативу із своїх рук» і більше не мали «можливості застосовувати ефективні чекістські заходи з паралізування ворожого впливу пронімецького духовенства» [34, арк. 33]. Проте після перемог Червоної армії на фронті у 1943 р. така можливість починає з'являтися. Паралельно із цим змінюється і підхід радянського керівництва до вирішення релігійного питання.

Створені у 1943–1944 рр. цивільні структури РСРПЦ та РСРК були очолені співробітниками НКДБ Г. Карповим та І. Полянським, за сприяння яких був розроблений план (можливо просто перероблений план Р. Гейдріха) з

встановлення негласного контролю НКДБ над усіма релігійними течіями в СРСР. Щоб здійснити його в середовищі протестантів, було прийняте рішення про створення на базі вже підконтрольного органам НКДБ Союзу євангельських християн ВСЄХ з центром у Москві, що складався зі штату перевірених секретних агентів (Я. Жидкова, М. Орлова та О. Карєва), єдиного підконтрольного НКДБ релігійного союзу шляхом входження до нього залишку керівників розігнаного баптистського союзу ФСБ СРСР (теж сексотів: М. Голяєва та Н. Левинданто) [49, с. 142-143]. Для надання цій справі релігійної канонічності, а також з метою створення офіційного прикриття НКДБ, з їх дозволу та під їх контролем з 26 по 29 жовтня 1944 р. у Москві проходила рада, яка мала характер з'їзду, старійших членів баптистів та євангельських християн, на якій було прийняте рішення про об'єднання євангельських християн та баптистів в один союз – ВСЄХБ. До керівного складу ВСЄХБ увійшли: голова Я. Жидков, товариші голови М. Голяєв та М. Орлов, скарбник П. Малін, секретар О. Карєв, члени ради – О. Андрєєв, Ф. Патковський та Н. Левинданто [85, с. 231, 232].

Після об'єднання євангельських християн та баптистів в один релігійний союз ВСЄХБ у його друкованому органі «Братський вісник» було опубліковане звернення голови ВСЄХБ Я. Жидкова до всіх общин євангельських християн і баптистів СРСР, в якому він разом із іншими членами президіуму повідомляв «радісну новину» про «довгоочікуване» об'єднання двох протестантських течій євангельських християн і баптистів в одну – ЄХБ з одним керівним органом ВСЄХБ. Досягнення такої однотайності в ухваленні рішень на з'їзді (в тому числі і з питання об'єднання ЄХ та Б в один союз) Я. Жидковим, як і іншими членами президіуму ВСЄХБ, пояснювалося виключно «Божою милістю» та відповіддю на молитви, «якими діти Божі ... молилися 70 років» [72, с. 9, 38].

Проте у звітних документах радянських вищих органів влади містилася зовсім інша інформація. Так, у доповідній записці голови РСРК І. Полянського до РНК від 24 липня 1944 р. вказувалося, що «''Євангельські християни'' і

”баптисти” – дві самостійні сектантські організації...існували роздільно, маючи свої центри до 1936–1937 рр. До зазначеного часу ”Всеросійська Спілка баптистів” була ліквідована внаслідок антивоєнних настроїв більшості членів баптистських общин на місцях, і до 1942 р. існував лише всесоюзний центр – Спілка євангельських християн. У 1942 р., виходячи з політичної ситуації, в явочному порядку, без належного організаційного оформлення був утворений об’єднаний центр цих двох організацій, що проводив усю роботу з керівництва організаціями євангельських християн та баптистів [57, с. 15, 511].

Таким чином, можна висновувати, що згідно доповідної записки І. Полянського об’єднаний керівний орган ЄХБ був утворений за сприяння партійного керівництва та органів НКДБ ще у 1942 р., але «політична ситуація» (політика Й. Сталіна, війна та міжнародна ситуація) не сприяла його офіційному оформленню в той період. Тому після зміни політичного курсу Й. Сталіна в питанні свободи совісті в СРСР та після закінчення війни, нелегально-легально існуючий євангельсько-баптистський релігійний союз був легалізований шляхом організації з’їзду об’єднання у жовтні місяці 1944 р. В іншому документі, а саме звіті про роботу РНК СРСР від 21 листопада 1945 р. у розділі «Євангельські християни та баптисти» вказувалося, що «...проведені у Москві дві союзні наради євангельських християн та баптистів. На першій нараді у 1944 р. відбулося згідно з визначеним планом об’єднання баптистів з союзом євангельських християн в один союз з одною об’єднаною радою на чолі» [57, с. 15, 511,].

Отже, назване Я. Жидковим та іншими членами президіуму ВСЄХБ «довгоочікуваною відповіддю на молитву дітей Божих» рішення з’їзду про об’єднання ЄХБ в один союз, а також удавана одностайність учасників з’їзду з цього приводу виявилися не «Божим провидінням», а доволі «мирською» реалізацією НКДБ через своїх служителів-сексотів розробленого разом з вищими органами радянської влади плану щодо реєстрації та уніфікації на базі релігійного союзу ВСЄХБ усіх протестантських течій СРСР з метою

полегшення контролю за їх діяльністю. Для ефективної реалізації цього плану на місцях було вироблене, попередньо узгоджене з органами НКДБ, Положення про Союз ВСЄХБ та прийнята система уповноважених (старших пресвітерів) по регіонах. За цим Положенням ВСЄХБ визнавався центральним і керівним органом усіх релігійних общин, що входили до його складу. Для ефективного керівництва цими общинами даним Положенням вводився т.з. інститут уповноважених (за аналогією з інститутом уповноважених РСРПЦ та РСРК) ВСЄХБ республіканського та обласного значення. Уповноваженим (старшим пресвітером) по Україні було призначено О. Андреева [72, с. 37]. До функціональних обов'язків О. Андреева, як республіканського уповноваженого (старшого пресвітера), входило призначення та контроль за діяльністю обласних уповноважених (старших пресвітерів) на всій території України, які в свою чергу призначали (через рукопокладання) з його дозволу та згоди служителів (пресвітерів та дияконів) міських та сільських релігійних громад, а також контролювали їхню діяльність. Уповноважені (старші пресвітери) повинні були здійснювати облік усіх помісних пресвітерів та дияконів в області (республіці), а також систематично звітувати перед керівництвом ВСЄХБ про результати своєї діяльності [9, арк. 69, 70].

Щодо адміністративно-правового статусу помісних релігійних громад Союзу ВСЄХБ, то в цьому Положенні, зазначалося, що помісна релігійна громада повинна керуватися пресвітером та Радою общини, яка має складатися з трьох чоловік і очолюватися пресвітером. Виконавчі органи громади і пресвітер повинні бути зареєстровані уповноваженим РСРК.

У п. VI окреслювалося коло осіб, які мали право проповідувати на богослужіннях громади. Ними були пресвітер та диякони, а також «окремі особи, підбрані пресвітером та Радою, які складають постійний контингент проповідників» чисельністю від 3 до 7 осіб. Цей пункт встановлював перебування на обліку в уповноваженого також і всіх проповідників.

Таким чином, Положення, розроблене ВСЄХБ та узгоджене з відповідними органами, повністю позбавляло помісні громади

самоуправління, ставило їх в залежність через інститут уповноважених пресвітерів від керівництва ВСЄХБ та РСРК.

Аналізуючи ситуацію з керівництвом релігійних громад, що входили до складу ВСЄХБ, уповноважений РСРК по Україні П. Вільховий зазначав, що «організаційна структура у секті до 1944 р. була більш «демократичною». На відміну від минулої, нинішня структура секти висуває на перший план пресвітерський склад, як основних керівників не тільки духовного, але і всього іншого життя общини, наближаючись у даному випадку до ієрархії РПЦ. Нинішня структура ліквідує повністю розпливчатий «демократизм» у секті в питаннях керівництва, передаючи до рук старшого пресвітера ВСЄХБ по УРСР, обласних пресвітерів та пресвітерів общин всю повноту влади у всіх питаннях життя та діяльності общин, полегшуючи підбір відповідних пресвітерських кадрів та регулювання їх діяльності зі сторони уповноважених Ради з питань релігійних культів» [83, с. 143].

Аналіз архівних документів доводить, що така централізація влади в релігійних громадах, що входили до складу ВСЄХБ була вибудована не тільки для полегшення підбору керівних пресвітерських кадрів та «регулювання їх діяльності зі сторони уповноважених Ради з питань релігійних культів», а ще і для полегшення контролю їх діяльності з боку органів НКДБ. Інститут уповноважених (старших пресвітерів) по областях та республікам, як і їх ставленики – пресвітери помісних громад, перебували не тільки на обліку в РСРК, як служителі культу, але й у 5-му відділі 2-го Управління КДБ як секретні співробітники, підпорядковані центральному апарату КДБ або його периферійним органам [33, арк. 13-14] та [24, арк. 239-244]. Під час формування периферійного апарату уповноважених служителів-сексотів ВСЄХБ в УРСР органи НКДБ ще в 1943 р. керувалися наказами голови НКДБ УРСР С. Савченко. Так, згідно з наказом від 16 лютого 1943 р. агентурний апарат із числа служителів культу був очищений від «фашистських пособників» та заповнений «нашою перевіреною агентурою, підібраною на місці або надісланою з інших областей» [38, арк. 7]. Згідно з наказом голови

НКДБ УРСР С. Савченко від 26 січня 1944 р. була вибудована сувора ієрархія секретних агентів шляхом їх вербування передусім із керівників обласних релігійних общин для контролю за діяльністю периферійних общин і груп [33, арк. 13-14].

Із завданням очолити цей апарат сексотів-служителів культу в 1944 р. до м. Київ за рішенням ВСЄХБ, погодженим із НКДБ СРСР та УНКДБ УРСР, прибув уповноважений (старший пресвітер) ВСЄХБ по Україні заступник голови ВСЄХБ Я. Жидкова, член Президіума ВСЄХБ СРСР Олексій Леонідович Андреев, який був секретним співробітником під оперативним псевдонімом «РЯЗАНСКИЙ» [25, арк. 14, 15, 24] та [44, арк. 159]. В цьому ж 1944 р. були заарештовані за «пособництво фашистам» та засуджені до 10 років таборів голова Дніпропетровського баптистського союзу старший пресвітер Дніпропетровської церкви Д. Шаповалов та голова п'ятидесятницького союзу ХЄВ єпископ Г. Понурко [19, арк. 320-322,] та [17, арк. 117, 118]. Їх заступники М. Мельников та Д. Пономарчук, не бажаючи наслідувати сумний приклад своїх попередників, пішли на співробітництво із органами НКДБ і повели очолювані ними союзи на злиття з ВСЄХБ під владу Я. Жидкова та О. Андреева-«РЯЗАНСКОГО». Визнавши «жовтневі» рішення ВСЄХБ у Москві з об'єднання євангельських християн та баптистів в один Союз, М. Мельников був призначений О. Андреевим, з погодженням його кандидатури в НКДБ та РСРК, уповноваженим ВСЄХБ по Дніпропетровській області [1, арк. 34], [8, арк. 103]. Після чого М. Мельников почав роботу в області щодо реєстрації та входження релігійних общин баптистів та євангелістів до одного релігійного союзу ВСЄХБ. Додамо, що одночасно М. Мельников був секретним співробітником Дніпропетровського УНКДБ під оперативним псевдонімом «МИРГОРОДСКИЙ» [див. арк. 97].

В інструктивному листі уповноваженого РСРК по Україні П. Вільхового на адресу уповноваженого РСРК Дніпропетровської області М. Павлова вказувалося, що рукопокладання служителів культу по Дніпропетровській області мав право здійснювати тільки М. Мельников, який

погоджував це питання з О. Андреевим [1, арк. 34]. Згідно інструктивного листа голови РСРК І. Полянського від 13 квітня 1945 р. М. Павлову заборонялася реєстрація релігійної громади без закріплення за нею служителя культу, затвердженого відповідним релігійним центром (для громад ЄХБ це була ВСЄХБ). В листі також вказувалося, що якщо релігійна громада протягом трьох місяців не мала призначеного ВСЄХБ служителя культу, то вона підлягала розпуску [1, арк. 6].

За клопотанням РСРК для забезпечення релігійних громад СРСР служителями культу РМ СРСР 7 березня 1945 р. була прийнята постанова «Про порядок звільнення від військової служби служителів культу». Але згідно письмового роз'яснення Радою СРК цієї постанови РМ СРСР від служби в армії звільнялися не всі служителі культу, а лише ті пресвітери (в АСД ще і диякони), які були затверджені ВСЄХБ та зареєстровані у РСРК [1, арк. 5]. Таким чином, за даними М. Павлова, на кінець 1945 р. в Дніпропетровській області штат служителів культу помісних общин ЄХБ, затверджених М. Мельниковим та О. Андреевим і поставлених на облік в РСРК, став складатися з 52 пресвітерів [2, арк. 14]. 19 листопада 1944 р. вийшла постанова РМ СРСР «Про порядок відкриття молитовних будівель релігійних культів», згідно якої усі релігійні громади, що відновили свою діяльність за часів німецької окупаційної влади, а також усі інші релігійні громади, що діяли «дикими» (тобто необліковими) приходами повинні були стати на зареєструватися в РСРК. Усі незареєстровані релігійні громади підлягали негайному саморозпуску [1, арк. 3]. В результаті, за даними уповноваженого РСРК по Дніпропетровській області М. Павлова до кінця 1945 р. в області було взято на облік 100 релігійних громад, із яких 58 належали ЄХБ, 37 – ХЄВ, 2 – римо-католикам, 2 старообрядцям, 1 – АСД [2, арк. 10, 14]. Щодо їх чисельності, то за даними того ж М. Павлова найчисельнішими протестантськими релігійними громадами в області були євангельські християни та баптисти (далі ЄХБ), які мали загальну кількість

віруючих до 5000 чоловік, а також християни євангельської віри (ХЄВ, п'ятидесятники) із загальною кількістю віруючих 2000 чоловік [2, арк. 4].

Адміністративно-територіальне розташування цих релігійних громад по території області було нерівномірним. Найбільше їх скупчення спостерігалось у великих містах та промислових центрах. Так, у м. Дніпропетровську існувало п'ять релігійних громад ЄХБ і дві громади ХЄВ. Громади ЄХБ знаходилися по вул. Свердловській (пресв. Бондаренко), Володимирській (пресв. Мекліш), у селищі ім. Крупської (пресв. Цокур) та селищі Кайдаки (пресв. Тимченко), а також в Амур-Нижньодніпровському районі (пресв. Божков). Громади ХЄВ діяли у селищі ім. Крупської та у селищі Мануїлівка Амур-Нижньодніпровського району.

У Дніпропетровському районі налічувалося три общини ЄХБ, які діяли в селах Таромське (пресв. Корсунь), Лоцманська-Кам'янка (пресв. Гаркуша) та селище ім. К. Маркса (пресв. Шеремет). У м. Кривому Розі діяло три громади ЄХБ і одна громада ХЄВ. Дві громади ЄХБ знаходилися на ст. Довгинцеве (пресв. Кислий та Щербак), а також у с. Романівка (пресв. Малєга). Громада ж ХЄВ – у селищі Карнаватка (єписк. Шокало). У м. Кам'янське налічувалося по одній громаді ЄХБ (пресв. Стьопін) і ХЄВ (єписк. Пономарчук). У м. Нікополі існувало дві громади ЄХБ (пресв. Пряник) та одна громада ХЄВ (пресв. Троян). У Лошкарівському районі розташовувалась одна община ЄХБ у с. Лошкарівка, яка обслуговувалась пресвітерами з м. Нікополя. У селищі П'ятихатки діяло по одній громаді ЄХБ (пресв. Галенко) і ХЄВ (єписк. Бідаш). У П'ятихатському районі діяло по три общини ЄХБ і ХЄВ. Общини ЄХБ розташовувалися у селах Жовте, Посульки та Алферове і обслуговувалися пресвітерами з П'ятихаток. Общини ХЄВ діяли в селах Лозоватка, Жовта Ріка та Жовте (пресв. Сулим) і обслуговувались теж (окрім общини с. Жовте) пресвітерами з П'ятихаток. У м. Павлограді функціонувала одна релігійна громада ЄХБ (пресв. Коваль). У Павлоградському районі налічувалась одна община ЄХБ, яка знаходилась у с. Богуслав (пресв. Гузь). У м. Синельникове налічувалося по одній громаді ЄХБ (пресв. Кириченко) і

ХЄВ (пресв. Ковшин). У Синельниківському районі діяло дві общини ХЄВ, які знаходилися у селах Циганкове та Славгород та обслуговувалися пресвітером Ковшиним. У Верхньодніпровському районі діяло три общини ХЄВ, які розташовувалися в селах Миколаївка-1 (пресв. Цабєрябий), Пушкарьовка (пресв. Петух) та Вородаєвка (пресв. Очкур). У Покровському районі діяло дві общини ЄХБ у селах Покровське та Велика-Михайлівка. У Юр'ївському районі функціонувала одна община ЄХБ, яка знаходилась у с. Ханделеївка (пресв. Рябуха). У Новомосковському районі знаходилися дві общини ЄХБ, які діяли в селах Решетняків-Кут та Вороновка і обслуговувалися пресвітером Русаковим, та одна община ХЄВ у с. Животилівка (пресв. Лисий). У Петропавлівському районі діяло дві общини ЄХБ, які знаходилися в селах Петропавлівка та Дмитріївка і обслуговувалися пресвітером Кухаренко. У Васильківському районі знаходилися три общини ЄХБ, які розташовувалися в селах Васильківка (пресв. Малишко), Чаплино (пресв. Селецький) та Волчанські Хутори (пресв. Корчевський). [2, арк. 6-8,10]. За віковим складом общини склалися на 56 % з осіб віком 46 р., на 15 % з осіб віком 38 – 45 рр., на 16 % з осіб віком 27–37 рр., на 12 % з осіб віком 18–26 рр. і 1 % склали особи похилого віку [3, арк. 56].

Щодо общин ХЄВ, то за негласним рішенням РСРК вони самостійній реєстрації в органах радянської влади не підлягали. Це рішення РСРК було незаконним та антиконституційним так як у СРСР на законодавчому рівні фіксувалася свобода сповідувати (або не сповідувати) будь-яку релігію, а усі релігійні організації мали рівні права. Згідно інструктивного листа заступника голови РСРК Петрова від 16 квітня 1945 р. на адресу усіх уповноважених СРСР вказувалися причини заборони реєстрації общин ХЄВ. Основними причинами для цієї заборони виступали: 1. «Профашистські» настрої більшості релігійних громад п'ятидесятників; 2. Відмова служити в Червоній армії; 3. Введення єпископату за вказівкою німецького керівництва та 4. «Бузувірські культу», як-то «хрещення Духом Святим» та «пророцтва» [1, арк. 10]. Аналізуючи ці причини, можна висновувати, що як уже зазначалося,

п'ятидесятники на відміну від баптистів та євангелістів найменше співпрацювали з німецькою (до речі як і з радянською) окупаційною владою, тому причини, вказані у листі не відповідають дійсності. Що ж до відмови служити в Червоній армії, то тут заступник голови РСРК Петров був правий. Справа в тому, що в 1942 р. головою ВРЄХ М. Орловим, його заступником О. Андреевим-«РЯЗАНСКИМ», а також головою колишнього ФСБ СРСР Н. Левінданто та його заступником М. Голяєвим було написано звернення до всіх «братів та сестер» в СРСР, в якому вони закликали усіх віруючих бути «кращими воїнами на фронті та робітниками в тилу» [85, с. 229]. Звичайно, що цю відозву не підтримали релігійні союзи та церкви, які знаходилися на окупованих територіях, але із визволенням території України ідею антимілітаризму продовжували підтримувати в переважній більшості своїй лише п'ятидесятники, які «вперто стояли» на антимілітаристських позиціях, через що, як справедливо зазначає Петров, «дали найбільший відсоток тих, хто відмовився від служби в Червоній Армії» [1, арк. 10]. Щодо «бузувірських культів», як-то говоріння «іншими язиками» та «пророцтва», то уповноважених РСРК непокоїло те, що у вигляді «масового психозу» та «пророцтв» «поширюються провокаційні вигадки про радянську дійсність», наприклад про нетривалість її існування [46, арк. 6].

Отже, можна зробити висновок про те, що на відміну від баптистів та євангелістів, догматичні погляди п'ятидесятників не вписувалися в рамки радянської дійсності, а тому на думку радянської влади общини ХЄВ потребували ліквідації. Ліквідацію общин ХЄВ планувалося провести шляхом їх входження до Союзу ВСЄХБ. Голова РСРК І. Полянський у своєму листі на адресу уповноваженого РСРК по Україні П. Вільховому зазначає, що «...Не рахуватися з цією сектою, яка налічувала десятки тисяч своїх послідовників було неможливо. Реєструвати "п'ятидесятницькі" общини на загальних з ЄХБ підставах було також явно недоцільно. Тому влиття "п'ятидесятників" до ЄХБ виявилось дуже вдалою формою вирішення питання» [4, арк. 21].

Реєстрація та злиття помісних релігійних громад баптистів та євангелістів в один союз проходила без перешкод через спорідненість їх догматичних положень. Натомість входженню Союзу ХЄВ до ВСЄХБ мало передувати вирішення догматичних питань (омовіння ніг під час «вечері Господньої», говоріння «іншими мовами» та пророцтва). 29 серпня 1945 р. у Москві, під тиском органів НКДБ на представників ХЄВ шляхом залякування їх неминучим арештом у разі непідписання, між представниками ХЄВ та ВСЄХБ була укладена «Угода про об'єднання християн віри євангельської з євангельськими християнами та баптистами в один союз» [16, арк. 51]. В ній вказувалося, що «об'єднаний союз має загальний керівний центр у місті Москві, а також єдину касу». «До складу керівного центру входять також представники християн євангельської віри», а «духовні працівники християн євангельської віри залишаються в духовних званнях, які вони носили до об'єднання».

Також за результатами цієї угоди між представниками ХЄВ та ЄХБ був досягнутий певний компроміс у догматичних питаннях. Так, у п. 5 вказувалося, що «обидві сторони визнають, що наповнення силою згори, про що вказано в Діях Апостолів 1:8, може відбуватися як зі знаменнями інших мов так і без знамення інших мов...». У п. 8 зазначалося, що «...обидві сторони прийшли до згоди утримуватись від незнайомих мов на громадських зібраннях» (у разі відсутності тлумачення незнайомих мов). У п. 10 вказувалося, що «маючи на увазі те, що євангельські християни і баптисти не мають звичаю омовіння ніг, дійсною угодою рекомендується християнам віри євангельської з метою єднання та одноманітності богослужбового порядку вести виховну роботу проти такого роду явищ...» У п. 11 обидві сторони зобов'язувалися вживати «усі заходи до того, щоб між євангельськими християнами та баптистами, з одного боку, і християнами віри євангельської з іншого боку, встановлювалися самі щирі братські взаємовідносини...» [85, с 404, 405].

Таким чином, на підставі аналізу угоди можна висновувати, що співробітникам НКДБ вдалося забезпечити об'єднання Союзу ХЄВ з ЄХБ в один союз ВСЄХБ, але їм не вдалося домогтися від очільників Союзу ХЄВ повної відмови від п'ятидесятницьких догматів. У доповідному листі РНК СРСР від 21 листопада 1945 р. на адресу В. Молотова вказувалося, що у Москві було проведено дві наради євангельських християн та баптистів. «На другій нараді, що була у поточному році, також у прямій відповідності із заздалегідь наміченим Радою планом, досягнуто злиття християн віри євангельської («п'ятидесятники») з союзом євангельських християн та баптистів... Усі ці заходи, спрямовані на укрупнення Союзу євангельських християн та баптистів, що стоїть твердо на патріотичних позиціях, є позитивними, вони дозволяють ще ефективніше регулювати усі процеси, що відбуваються в середовищі сектантів» [57, с. 15].

З 1945 р. по 1947 р. за цим планом «укрупнення» до ВСЄХБ було влито шляхом оперативного супроводу більше 70 протестантських конфесій України, Литви, Латвії, Естонії та Білорусі [85, с. 234]. В результаті чого на базі релігійного союзу ВСЄХБ були взяті під контроль майже усі протестантські течії СРСР. Під тиском органів НКДБ, вони були змушені відмовлятися від притаманних їм догматичних особливостей релігійного культу та зобов'язувалися уніфікувати своє віровчення за принципом баптистської догматики. Більше того, для ефективного регулювання цього процесу та контролю за його виконанням, на базі служителів ВСЄХБ органами НКДБ почала розбудовуватись широка агентурна мережа секретних співробітників.

Але помилково вважати, що ці процеси відбувалися лише в релігійному Союзі ВСЄХБ. Насправді таку подвійну адміністративну структуру («гласну» і «негласну») мали усі без виключення зареєстровані релігійні організації і союзи [26, арк. 57]. Не були винятком і традиційні церкви: РПЦ, УГКЦ та Католицька церква. Саме на базі РПЦ, як свідчать документи, мережа

релігійних служителів-сексотів була апробована вперше [36, арк. 2], [24, арк. 239–244], [27, арк. 158–161] та [26, арк. 57].

Після влиття общин союзу ХЄВ (як і інших протестантських течій СРСР) до ВСЄХБ почала реалізовуватися друга частина плану об'єднання, а саме асиміляція євангельськими християнами-баптистами влитих до неї протестантських течій. У наведеному вище директивному листі І. Полянського на ім'я П. Вільхового зазначалося, що «Рада з питань релігійних культів при Раді Міністрів СРСР позитивно ставиться до цього явища подальшого нівелювання євангельських церков у зв'язку з тим, що вказане вище злиття давало можливість руками євангельських християн та баптистів ліквідувати «п'ятидесятників» – містичну секту з елементами віровчення, що негативно впливає на психічний стан людини та сприяє різним антидержавним тенденціям («пророцтвам» та інш.)» [4, арк. 21]. Таким чином, аналіз тексту листа дає підстави стверджувати, що на практиці асиміляція релігійних громад ХЄВ, як і інших протестантських конфесій СРСР, що влилися до ВСЄХБ, за планом НКДБ та РСРК повинна була проводитися руками євангельських християн-баптистів, яким в цьому допомагали уповноважені РСРК та співробітники НКДБ.

Для надання практичної допомоги керівникам ВСЄХБ у цьому питанні апаратом РСРК була розроблена інструкція для уповноважених РСРК під назвою «Євангельські християни і баптисти». Згідно із цією інструкцією при реєстрації пресвітера об'єднаної громади ХЄВ та ВСЄХБ уповноважені були зобов'язані віддавати перевагу кандидатурі пресвітера ЄХБ, а не ХЄВ. Крім того, уповноважені повинні були враховувати потенційні можливості та вплив релігійних громад ХЄВ та ЄХБ при їх об'єднанні. Малося на увазі, що якщо до об'єднання релігійних громад ХЄВ з ЄХБ було встановлено, що якісь помісні громади ХЄВ після об'єднання, можуть «поглинути» громади ЄХБ, уповноваженим категорично заборонялося реєструвати такі громади і утримуватись від об'єднання [1, арк. 35].

Паралельно з РСРК, органи НКДБ по своїй лінії також «допомагали» ВСЄХБ проводити об'єднання та асиміляцію общин ХЄВ. Так, 4-м відділом 2-го Управління НКДБ УРСР у вересні місяці 1945 р. для паралізації діяльності керівництва Союзу ХЄВ була заведена централізована агентурна справа «ПРОРОКИ» [39, арк. 166]. За доповіддю голови НКДБ УРСР генерал-лейтенанта С. Савченка на адресу заступника міністра держбезпеки СРСР генерал-лейтенанта С. Огольцова та начальника 5-го відділу 2-го Управління МДБ генерал-майора Г. Карпова (який одночасно був і головою РС РПЦ, а його колега по НКДБ полковник І. Полянський – головою РСРК) по справі були взяті в оперативну розробку «123 особи пресвітерсько-проповідницького складу...сектантів «християн віри євангельської», що іменуються п'ятидесятниками». С. Савченко також доповідав, що «у розробці об'єктів централізованої агентурної справи «ПРОРОКИ» приймають участь до 100 членів агентурного апарату...», а також вказував, що за вісім місяців проведення операції «було завербовано 36 агентів». Справа мала на меті оперативну розробку керівного складу ХЄВ для припинення нелегальної (тобто незалежної від ВСЄХБ та радянських органів влади) діяльності ХЄВ [39, арк. 166, 173].

Незважаючи на надану «допомогу» по лінії РСРК та НКДБ пресвітерам ВСЄХБ, у справі об'єднання та асиміляції общин ХЄВ великого успіху досягти не вдалося. У спецповідомленні «Про хід об'єднання сектантських общин християн євангельської віри-п'ятидесятників з ВСЄХБ на території України» від 21 червня 1946 р. С. Савченко повідомляв Г. Карпова про те, що «із 600 общин сектантів п'ятидесятників на Україні чисельністю 18 186 осіб прийняли умови угоди 324 общини з кількістю членів 15 600. Із них 73 общини з кількістю 1 950 осіб влилися в общини ВСЄХБ, а інша 251 община з 13 650 членів, прийнявши угоду про об'єднання, зареєструвалися як самостійні общини, що підконтрольні ВСЄХБ, але по суті залишилися вірними своїм традиціям та особливостям та не проявляють ані найменшої тенденції до асиміляції з євангельськими християнами-баптистами». Більше

того, С. Савченко вказував, що в об'єднаних общинах п'ятидесятники не були асимільовані євангельськими християнами-баптистами, а навпаки «досягли значних успіхів у справі схилення євангельських християн-баптистів у п'ятидесятництво; в результаті цього до п'ятидесятників переходять не тільки окремі сектанти євангелісти-баптисти, а й цілі їхні групи» [40, арк. 50]. Така ситуація, за даними С. Савченко, виникла в результаті того, що «...проповідницькі кадри п'ятидесятників ... у своєму риторичному розвитку та за організаторськими здібностями стоять вище проповідницьких сил євангельських християн-баптистів, в результаті чого останні нічого не можуть протиставити діяльності сектантів п'ятидесятників». Таким чином, Савченко вказував, що «наявність сильного проповідницького складу п'ятидесятників призвела до того, що возз'єднання п'ятидесятників з євангельськими християнами-баптистами ... утворило базу для розкладу ЄХБ п'ятидесятниками та залучення їх на свою сторону» [40, арк. 51].

С. Савченко також зазначав, що «особи, які підписали угоду про об'єднання з боку п'ятидесятників – Пономарчук та Бідаш, слабо реалізують дану угоду. Якщо ж Пономарчук, не дивлячись на дане йому прізвисько «зрадник», все ж таки проводить роботу спрямовану на об'єднання, то Бідаш абсолютно ніякої роботи в цьому напрямку не проводить і дуже часто сам приймає участь у нелегальних зборищах п'ятидесятників» [40, арк. 52]. Для виправлення ситуації органами МДБ були «вжиті заходи через наявну агентуру по сектантам для виявлення нелегального керівного центру п'ятидесятників» та дана вказівка Управлінням МДБ про арешт усього п'ятидесятницького активу, що роз'їжджає по областях та «проводить під виглядом догматичних розбіжностей антирадянську агітацію» в общинах [40, арк. 52]. Із дослідження документів уповноваженого РСРК по Україні встановлено, що в подальшому Д. Пономарчука, як колишнього заступника голови ХЄВ Г. Понурко, було залучено до «перевиховання» п'ятидесятників шляхом підвищення в посаді (він став заступником старшого пресвітера ВСЄХБ по Україні О. Андрєєва-«РЯЗАНСКОГО» та переїхав з Кам'янського

до Києва), а П. Бідаша було покарано, його позбавили сану єпископа та зареєстрували пресвітером П'ятихатської общини ХЄВ [83, с. 131, 132, 139].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що виконати план по об'єднанню та асиміляції п'ятидесятників євангельські християни-баптисти «легальними» методами не змогли. Тому їм на допомогу прийшли РСРК та МДБ, які шляхом репресій почали «розчищати» шлях до об'єднання. Завдяки цій підтримці пресвітери ВСЄХБ стали перевищувати свої повноваження та грубо порушувати умови серпневої угоди. Так, п'ятидесятники, які знаходилися в об'єднаній з баптистами церкві ВСЄХБ у м. Кам'янське, у 1946 р. написали колективну скаргу за підписом 66 осіб на адресу голови ВСЄХБ Я. Жидкова, в якій звинувачували голову Кам'янської общини пресвітера Пуха та його помічника пресвітера Омеляненка (обидва євангельські християни-баптисти) в систематичних публічних образах християн віри євангельської п'ятидесятників. Зокрема вказувалося, що Пухом був публічно ображений проповідник ХЄВ Н. Дорунов, якому після проповіді про хрещення Святим Духом, Пух сказав, що «він не проповідник, а брехун» і додав, що він «таких проповідників із-за кафедри стягував би», а потім обізвав усіх п'ятидесятників «трясуни нещасні». До цього випадку Пухом була також нанесена публічна образа братам-п'ятидесятникам, на адресу яких він висловився так: «хто молиться іншими язиками, тому треба наколотися язика голкою» [5, арк. 4-5].

Інший випадок самоуправства з боку пресвітерів ВСЄХБ був зафіксований в об'єднаній общині ВСЄХБ у м. Синельникове. Виконуючи серпневу угоду, близько 50 осіб Синельниківської общини ХЄВ, очолюваної пресвітером Чорнобривцем, влилося до Синельниківської общини ВСЄХБ, очолюваною євангельськими християнами-баптистами. Після злиття общин керівники общини ВСЄХБ, побачили, що Чорнобривець швидко здобуває авторитет серед баптистів (особливо серед молоді) і позбавили його пресвітерства, чим викликали масове невдоволення серед віруючих общини [5, арк.11]. Своїми діями пресвітери ВСЄХБ порушували п. 4 серпневої угоди, який передбачав, що «духовні працівники християн євангельської віри

залишаються в духовних званнях, які вони носили до об'єднання». Але найголовнішим порушенням, яке виявляло дійсно дискримінаційний характер серпневої угоди, було недопущення до керівного центру президіуму ВСЄХБ християн-п'ятидесятників, хоча згідно п. 3 серпневої угоди вони повинні були складати половину від складу президіуму. Через ігнорування вимог п. 3 угоди, президія ВСЄХБ повністю складався з євангельських християн та баптистів, які власним невтручанням у «п'ятидесятницькі» справи розв'язували руки своїх підопічних на місцях.

Користуючись своєю необмеженою владою над «паствою», пресвітери ВСЄХБ з 1948 р. починають масово відлучати п'ятидесятників від общин через їх прихильність своїм догматичним переконанням. За даними уповноваженого РСРК по Дніпропетровській області за 1948 р. керівним складом ВСЄХБ було відлучено від церкви всього 134 особи, із них «за порушення московської угоди» – 39 осіб (30% від загальної кількості відлучених). Найбільше відлучених (18 осіб або 13% від загальної кількості відлучених) спостерігалось у Кам'янській общині, де до 1946 р. перебував головою Д. Пономарчук, а після 1946 р. головували Пух та Омеляненко. В Дніпропетровській общині (голова М. Мельников-«МИРГОРОДСКИЙ») було відлучено 6 осіб, у Синельниківській общині – 5 осіб, в общині селища Крупської (м. Дніпро) – 3 особи, в інших общинах – 7 осіб [5, арк. 48].

Але такі цифри не задовольняли радянське керівництво, яке хотіло якнайшвидше приструнити непокірних п'ятидесятників. Тому з М. Мельниковим та його активом (Гаркушею, Ходюш і Майданенко) була проведена відповідна «виховна» робота. Після якої уповноважений РСРК по Дніпропетровській області А. Гришко у своєму інформаційному звіті за I-й квартал 1949 р. зазначав: «якщо раніше М. Мельников усе повчав, вмовляв, то тепер став на шлях репресій... таким чином по одній тільки Дніпропетровській общині за півроку (за моління Духом – К.О.) виключено 17 осіб» [6, арк. 3]. Внаслідок узурпації влади та чисельних утисків громад ХЄВ з боку ВСЄХБ в лавах п'ятидесятників виникла серйозна опозиція до ВСЄХБ, яку очолив

колишній єпископ ХЄВ П. Бідаш із смт П'ятихатки. Враховуючи ситуацію, що склалася, П. Бідаш та його прихильники стали проводити роботу на зрив злиття громад ХЄВ в один союз з ВСЄХБ. Внаслідок їх діяльності громади ХЄВ, що увійшли до ВСЄХБ стали прагнути вийти з цього союзу, а громади ХЄВ, які ще не увійшли до складу ВСЄХБ були зорієнтовані ними не поспішати з входженням. П. Бідаш прагнув отримати дозвіл на реєстрацію громад ХЄВ в РСРК незалежно від ВСЄХБ та відновити самостійний керівний центр ХЄВ [46, арк. 66].

Для досягнення цієї мети, за ініціативою С. Маріна, 16–17 березня 1948 р. у м. Кам'янське була проведена нарада керівників Союзу ХЄВ (більше 18 осіб) із Західної та Східної України. Враховуючи те, що РСРК категорично відмовляла в наданні офіційного дозволу керівництву общин ХЄВ на проведення релігійного з'їзду, дана нарада проходила без дозволу радянської влади в конспіративній обстановці [1, арк. 37]. На нараді було заслухано доповіді пресвітерів та єпископів ХЄВ про порушення з боку ВСЄХБ серпневої угоди, а також зачитано листи багатьох помісних громад зі скаргами на самоправність керівників ВСЄХБ. В результаті чого було ухвалено рішення про звернення до голови ВСЄХБ Я. Жидкова та РСРК І. Полянського для отримання роз'яснень за вищевказаними фактами. У разі відсутності конструктивних дій з їх боку керівники ХЄВ одностайно вирішили виходити із Союзу ВСЄХБ. Для впровадження в дію рішень з'їзду було вирішено делегувати із заявами та скаргами віруючих на адресу голів ВСЄХБ та РСРК до Москви С. Маріна, П. Бідаша та заочно (через відсутність на з'їзді) І. Панько [46, арк. 67].

Але реалізувати ці рішення не вдалося через те, що всі учасники з'їзду розроблялися органами МДБ в рамках заведеної централізованої агентурної справи «ПРОРОКИ» і були заарештовані співробітниками Дніпропетровського МДБ невдовзі після з'їзду. Внаслідок такого «оперативного удару» по керівному центру п'ятидесятників велика кількість общин ХЄВ на території

УРСР, БРСР та ЛРСР виявилася обезглавленою, що відкрило необмежений доступ керівництву ВСЄХБ для їх приєднання та асиміляції [21, арк. 178-183].

Тому до Дніпропетровської області за дорученням уповноваженого ВСЄХБ по Україні О. Андреева у лютому місяці 1949 р. прибув з Києва його заступник А. Міцкевич, який повинен був надати практичну допомогу уповноваженому ВСЄХБ по Дніпропетровській області М. Мельникову в завершенні процесу об'єднання Дніпропетровських общин ХЄВ із ЄХБ [6, арк. 5]. Разом з М. Мельниковим він відвідав, згідно із запланованим маршрутом 13 общин Дніпропетровської області (у селищі Крупської м. Дніпро, у м. Синельникове, у м. Кривому Розі та інш.), в яких виступав з проповідями «Про дива та знамення в апостольській церкві», а також «Тлумачення 14-ї глави 1-го послання Коринф'янам». У своїх проповідях він критикував віровчення п'ятидесятників, вказував на його помилковість, закликаючи п'ятидесятників приєднуватись до євангельських християн-баптистів. Також А. Міцкевичем були проведені бесіди з членами правління, ревізійною комісією та проповідницьким складом ВСЄХБ в Дніпропетровській області. Метою даних бесід було забезпечення виконання активом ВСЄХБ області ч. IV Положення «Про общини ЄХБ». А. Міцкевича «звернув особливу увагу на проведення духовної роботи не в "ширину", а в "глибину"...», згідно із інструктивними листами ВСЄХБ. [6, арк. 5, 6] та [9, арк. 70]. Справа в тому, що починаючи з 1947 р. (після влиття до ВСЄХБ майже усіх протестантських течій в СРСР), почалася робота ВСЄХБ, спрямована органами радянської влади на скорочення чисельності помісних релігійних громад. Так, керівництво ВСЄХБ надіслало до всіх зареєстрованих церков (більше 3 тис.) 10 тис. примірників інструктивних листів з вимогою до керівництва общинами «припинити гонитву за кількістю нових членів». В цих листах ВСЄХБ забороняло «залучати до діяльності секти дітей та молодь», а також ставило жорсткі вимоги, які обмежували прийняття нових членів до релігійної громади.

Згідно інструктивних листів президіуму ВСЄХБ до уповноважених (старших пресвітерів області), повноваження яких він подовжував кожного року, їм «рекомендувалося» наглядати за дотриманням усіма пресвітерами області релігійного законодавства про культу, спрямованого на обмеження кількості нових хрещень (не допускати взагалі хрещень осіб віком від 18 до 25 рр.), зменшення штату проповідників та зовнішньої активності церкви. Пресвітерам «рекомендувалося» більше займатися внутрішніми проблемами в церкві, а саме асиміляцією влитих до ВСЄХБ протестантських конфесій, ніж зовнішньою – євангелізацією, тобто залученням нових членів до громади [72, с. 18-19].

В результаті такого переносу «векторів ваги» в релігійній діяльності, общини ВСЄХБ все більше перетворювались з релігійних громад на політичні зняряддя з виконання рішень органів радянської влади. Воно і не дивно, бо згідно з даними органів КДБ, Артур Йосипович Міцкевич був секретним агентом-маршрутчиком 6-го відділу 4-го Управління КДБ з оперативним псевдонімом «КОСАРЕВ» [25, арк. 24] та [44, арк. 159] та [27, арк. 51]. Такі агенти спеціально готувалися органами КДБ і направлялися для виконання складних і секретних доручень на вимогу (або за згодою) апарату КДБ СРСР [25, арк. 25]. Про оперативну цінність агента А. Міцкевича-«КОСАРЕВА» свідчить той факт, що він як і агент О. Андрєєв-«РЯЗАНСКИЙ» перебував на одному рівні значимості з агентом І. Соколовим-«ПТИЦИНЫМ» (екзархом РПЦ, митрополитом України Іоанном). І усі втрьох підпорядковувалися та безпосередньо інструктувалися тільки начальником 6-го відділу 4-го Управління КДБ при РМ УРСР полковником Сухоніним [24, арк. 299].

Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що співробітники спецслужб рекомендували уповноваженому РСРК П. Вільховому організувати «оперативне» прикриття їх агенту А. Міцкевичу для надання допомоги іншому їх агенту М. Мельникову в проведенні агентурно-оперативної роботи в Дніпропетровській області в межах реалізації інструктивних розпоряджень

ВСЄХБ, спрямованих на зменшення кількості релігійних общин в області та на злиття та подальшу асиміляцію общин ХЄВ Союзом ВСЄХБ.

В результаті таких злагоджених дій пресвітерського составу агентів-сексотів, уповноважених РСРК та співробітників спецслужб на кінець 1950 р. до ВСЄХБ влилося 365 громад ХЄВ загальною кількістю 17 660 осіб, а за межами об'єднання залишилося 305 громад із загальною кількістю 8 527 членів, що, на нашу думку, не може бути остаточною цифрою через те, що велика кількість із них перейшла в глибоке підпілля [83, с. 160, 161]. Загальна ж кількість зареєстрованих общин ЄХБ по області складала 63, що означало їх скорочення на 12 общин, порівняно з 1948 р. [11, арк. 24].

З 1952 р. на території Дніпропетровської області, як і всієї України, органами МДБ розпочалася робота з виявлення нелегальних общин п'ятидесятників, зміни їхнього керівництва на «своїх людей» з метою їх подальшого виводу із підпілля та завершення процесу об'єднання із ВСЄХБ [24, арк. 45].

Підсумовуючи діяльність органів КДБ УРСР та його периферійних відділень на місцях протягом 1944–1954 рр., полковник Сухонін доповідав до КДБ СРСР, що «поряд із репресивними заходами чекістські органи на Україні у вказаний період приділяли увагу проведенню роботи з розкладу та профілактичних заходів щодо рядових учасників церковно-сектантських формувань. За допомогою агентури, силами партійно-радянського активу та оперативних робітників вдалося відірвати від ієговістського підпілля до 1500 учасників. Більше 12 тисяч сектантів п'ятидесятників об'єдналися з легально діючими общинами євангельських християн баптистів /ЄХБ/, частина із них зовсім відійшла від релігійної діяльності. Припинили існування близько 3-х тисяч общин руської православної церкви, сектантів ЄХБ та адвентистів 7-го дня» [29, арк. 2]

Аналізуючи вищевикладений матеріал можна дійти висновку про те, що релігійна ситуація на Дніпропетровщині протягом 1941–1953 рр. змінювалася відповідно до зміни політичних парадигм влади.

У 1941–1943 рр. за часів німецької окупації відбувся релігійний «ренесанс», під час якого велика кількість протестантських релігійних громад Дніпропетровської області та релігійних союзів відновила своє існування. Цей факт безпосередньо свідчив про те, що інститут церкви під впливом зовнішніх обставин (репресій) був загнаний владою у підпілля штучно, але при цьому постійним залишався високий рівень релігійності населення, який за сприятливих зовнішніх обставин (зміни влади) швидко вийшов назовні.

Протягом 1943–1944 рр. відбулося вимушене врахування «релігійного фактору» та зміна політики радянської влади у ставленні до релігії від повної її заборони до свободи віросповідання. Але, щоб не втратити такий сильний важіль впливу на суспільство як церква, ця свобода віросповідання була обмежена за допомогою РСРК та органів НКДБ. З метою полегшення оперативного контролю за діяльністю протестантських організацій органами НКДБ та РСРК в цей період були вжиті заходи з уніфікації протестантських конфесій шляхом їх входження до єдиного релігійного союзу ВСЄХБ, на основі якого з пресвітерсько-проповідницького складу була вибудована сурова агентурна мережа.

У 1945–1948 рр. проводилася реалізація плану з асиміляції наявних в країні та в області протестантських конфесій (особливо ХЄВ) руками євангельських християн-баптистів, шляхом їх реєстрації в радянських органах влади та автоматичного приєднання до ВСЄХБ. Кульмінацією реалізації цього плану став арешт пресвітерського складу ХЄВ, який протистояв цьому об'єднанню.

У 1948–1953 рр. почалася боротьба з масовою нереєстрацією релігійних громад, які не бажали входити до союзу ВСЄХБ (або стали з нього виходити) шляхом їх викриття та перехоплення оперативним шляхом контролю над їх діяльністю.

Таким чином, можна стверджувати, що на практиці свобода у релігійному питанні в Дніпропетровській області як і по всій УРСР в цей період була вибірковою і надавалася лише тим протестантським громадам та

союзам, які повністю доводили свою політичну лояльність владі. Ця повна політична лояльність владі передбачала співробітництво керівництва цих громад чи союзів з органами НКДБ-МДБ як секретних співробітників, а також безумовне виконання ними усіх вимог радянського законодавства про культу. Таке вибіркоче ставлення у наданні гарантованої Конституцією УРСР свободи віросповідання не могло не призвести до виникнення опозиції політиці радянської влади, яка втілилася в масовій нереєстрації релігійних громад або виходу із неї.

3.2. Особливості державної політики щодо протестантських громад Дніпропетровщини в період хрущовської «відлиги»

За даними уповноваженого РСРК по Дніпропетровській області А. Гришко на 1953 р. в області налічувалося 57 зареєстрованих общин ЄХБ, що на 18 общин менше порівняно з 1948 р. Уповноваженим А. Гришко були зняті з реєстрації у 1948 р. 3 общини (у с. Возвратне Синельниківського району, с. Олександр-Белове Сталінського району, с. Орджонікідзе, Нікопольського району), у 1949 р. – 9 общин (у с. Попове Верхньодніпровського району, с. Золотий Потік, Магдалинівського району, с. Дебальцево Васильківського району, с. Діївка, Дніпропетровського району, с. Василівка Солонянського району, с. Спаське Новомосковського району, с. Рудо-Миколаївське Синельниківського району та на ст. Верхньодніпровськ і у селищі Дружба Щорського району), у 1950 р. ліквідовано 3 общини (у с. Колачевське Криворізького району, с. Циганковка Синельниківського району, у м. Дніпропетровськ – община АСД), у 1951 р. – 1 община (с. Посуньки П'ятихатського району), у 1952 р. – 2 общини (у с. Петропавлівка та с. Зелений Став Широківського району). Таке масове закриття общин по області А. Гришко пояснював зменшенням кількості їх членів, яке відбувалося в результаті виконання помісними пресвітерами директив ВСЄХБ.

За адміністративно-територіальним розміщенням найбільша їх кількість як і в 1945 р., розташовувалася у промислових містах і центрах області. Так, наприклад, у м. Дніпропетровську та його районі розташовувалося 7 общин, у м. Кривому Розі та його районі – 5, у Дніпродзержинську – 1, у м. Нікополі та його районі – 4, у м. Синельникове та його районі – 4, у смт П'ятихатки та його районі – 4, у Васильківському районі – 4, у Сталінському районі – 4, у Солонянському – 3, у Апостолівському – 3, Новомосковський, Павлоградський та Томаковський район мали по 2 общини кожний, Широківський, Петропавлівський, Петриківський, Магдалинівський, Покровський, Новопокровський, Юр'ївський, Софіївський, Лиховський, Щорський, Криничанський та Верхньодніпровський райони мали по 1 общині кожен. В Царичанському, Перещепинському, Котовському та Межевському районі релігійних общин не було [11, арк. 24-26]. За даними А. Гришка, загальна кількість віруючих у 57 зареєстрованих общинах Дніпропетровської області становила 5 465 осіб. За статево-віковою структурою общини склалися з 4 165 жінок (76,2 % від загальної кількості) та 1 300 чоловіків (23,8 % від загальної кількості). Переважна більшість віруючих була віком до 40 р., але нараховувалося до 400 чоловік віком від 18–25 рр. 13 общин, розташованих у містах, поширювали свій вплив на 2 800 членів, 44 общини сільського типу – на 2 665 членів. Цей факт, на думку А. Гришко, пов'язувався наявністю у міських общинах більш кваліфікованих проповідників. Щодо їх фахової диференціації, то 27 % від загальної кількості членів релігійних громад були службовцями: бухгалтерами, медсестрами, обліковцями та статистами. Переважну ж більшість становили робітники і селяни, а також особи похилого віку, 5 осіб були студентами (із них 4 – студентами технікумів, а 1 – медичного інституту) [11, арк. 25-27].

Поряд із зареєстрованими релігійними общинами ЄХБ в області нелегально діяли незареєстровані общини п'ятидесятників, духоборів та адвентистів. Найчисельнішими серед них були общини п'ятидесятників, які на 1953 р. законспірувалися та діяли у явочному порядку. Найбільше їх

нараховувалося в Дніпропетровському та Дніпродзержинському районах. Загалом незареєстровані п'ятидесятницькі общини розташовувалися у м. Дніпропетровську (в районі селища Крупської), у Амур-Нижньодніпровську, у м. Дніпродзержинську, у м. Синельникове, в селищі Попове, Верхньодніпровського району, у сс. Таромське, Колачевське та Довгинцеве Дніпропетровського району, у сс. Аули, Романівка, Ново-Пушкарьовка Криничанського району, у с. Красногорівка, Нікопольського району, у с. Животилівка Новомосковського району, у сс. Циганковка та Славгороді Синельниківського району, у сс. Кам'яна Гірка, Олександрія, Забереж'є Широківського району, сс. Щорськ, Водяне, Ново-Покровка Новопокровського району, у с. Велика Козирщина Перещепинського району, у сс. Ягідне, Піщане Новомосковського району, у сс. Карабінівка та Тернівка Павлоградського району, у с. Гданцівка Криворізького району, у селищі Верховцеве Криничанського району у с. Озерному Петропавлівського району. Звичайно, що це не повна картина адміністративно-територіального розташування незареєстрованих п'ятидесятницьких релігійних громад в Дніпропетровській області, тому що за даними А. Гришко невиявлені п'ятидесятницькі громади існували у місцях переселення громадян із західних областей України, більша частина із яких віруючі-п'ятидесятники [11, арк. 25-27]. Точних даних про кількість незареєстрованих громад в Дніпропетровській області в цей період в ході даної розвідки встановити не вдалося, але достеменно відомо, що до 1950 р. із союзу ВСХБ по Дніпропетровській області вийшло 40% усіх релігійних громад ХСВ, які туди входили, а це, враховуючи офіційні дані, приблизно 1 тис. осіб (із 2 тис. офіційно взятих на облік) [83, с. 158]. За даними ж МДБ у 1953 р. «на території всієї України було виявлено 588 нелегально існуючих груп сектантів-п'ятидесятників, які нараховували у своєму складі більше 12 500 чоловік. Діяльністю зазначених нелегальних сектантських общин керує 128 пресвітерів, 477 проповідників, 142 т. з. "пророків" та "пророчиць" та більше 1000 чоловік активу. По цій лінії роботи ведеться 54 агентурні справи,

за якими розробляються до 300 чоловік керівного складу і сектантського активу» [24, арк. 108]. Нелегальний керівний центр цих нереєстрованих громад ХЄВ знаходився в Мордовських таборах і складався з П. Бідаша та його оточення, яке відбувало покарання разом із ним [83, с.166].

Для більш ефективного забезпечення контролю в релігійній сфері над зареєстрованими релігійними громадами та церквами, а також для поширення цього контролю на незареєстровані релігійні громади в структурі МДБ СРСР було виділене 4-те (Секретно-політичне) управління, до 6-го відділу якого перейшли функції з обслуговування об'єктів по «церковно-сектантській лінії» [35, с. 633]. Штат 6-го відділу 4-го управління МДБ при РМ УРСР на 1953 р. складався із штатних працівників у кількості 19 чоловік, які працювали у трьох відділеннях та секретаріаті відділу, а також із позаштатних працівників – секретних агентів. Згідно із наказом про розподіл обов'язків між оперативними працівниками 6-го відділу 4-го Управління КДБ при РМ УРСР у підпорядкування начальника відділу полковника Сухоніна перейшло 1-е та 3-є відділення, а також агенти «РЯЗАНСКИЙ» (вже згадуваний нами О. Андреев, колишній помічник І. Проханова, член Ради ВСЄХБ, старший пресвітер ВСЄХБ по Україні і головний резидент агентурної мережі ВСЄХБ по Україні), «КОСАРЕВ» (А. Міцкевич, заступник О. Андреева, старший пресвітер ВСЄХБ по Київській області, пресвітер центральної общини ВСЄХБ у м. Києві, з 1966 р. переведений до Москви заступником Голови ВСЄХБ, з 1974 р. – головний скарбничий ВСЄХБ) та «ПТИЦЫН» (митрополит Київський та Галицький, постійний член Священного Синоду РПЦ, екзарх РПЦ (митрополит) України Іоанн, в миру І. Соколов) [24, арк. 239, 299], [25, арк. 24], [27, арк. 51] та [44, арк. 159] .

На 1-е відділення (начальник капітан Калашніков) покладалося оперативне обслуговування об'єктів РПЦ та контроль за діяльністю агентурної мережі серед служителів культу РПЦ. 3-тє відділення (начальник майор Салтиков) займалося обслуговуванням усіх сектантських течій на території України і наглядом за роботою агентурної мережі серед них.

Таким чином, начальник 6-го відділу 4-го управління полковник Сухонін був відповідальний за інструктаж та контроль над резидентурами РПЦ, ВСЄХБ та ВСАСД, а також за контроль та оперативний супровід діяльності безпосередньо РПЦ та усіх зареєстрованих протестантських течій в УРСР. Заступник начальника 6-го відділу 4-го управління підполковник Секарев відповідав за роботу 2-го відділення (начальник майор Поляков), яке «обслуговувало» католицьку церкву та УГКЦ, а також релігійні організації «єврейських клерикалів» [24, арк. 239-248]. За даними МДБ УРСР, на 1 січня 1953 р. їх агентурний апарат складався із 1 679 агентів різних рівнів, в тому числі 6 спецагентів [24, арк. 52].

Отже, в результаті простого підрахунку можна встановити, що 18 співробітників (без урахування секретаря) 6-го відділу 4-го управління МДБ УРСР через свої відділи УМДБ на місцях на січень 1953 р. контролювали приблизно 93 агенти кожний. Завдяки злагодженій діяльності такого штатного та позаштатного апарату на січень 1953 р. органами МДБ по «церковно-сектантській лінії» розроблялося вже 2 606 чоловік «церковно-сектантського елементу», із яких за агентурними справами проходило 1075 чоловік [24, арк. 52].

Таким чином, ми бачимо, що із церковних ієрархів усіх рівнів, їх помічників та заступників на місцях в усіх зареєстрованих релігійних громадах усіх напрямків та конфесій України була вибудована сувора ієрархічна агентурна мережа, яка у кінцевому результаті очолювалася та контролювалася безпосередньо самими оперативними працівниками 6-го відділу 4 управління МДБ УРСР, головним завданням яких було здійснення контролю та оперативного супроводу усіх релігійних процесів в середині країни та за її межами.

Найголовнішим завданням, яке ставилося співробітниками 6-го відділу 4-го управління та 6-ми відділеннями 4-х відділів УМДБ на місцях перед їх агентурою «із числа авторитетів легальних общин» було виявлення та розробка «ворожого елементу» як всередині общин, так і за їхніми межами;

організація боротьби з «провокаційними діями, що призводять до роздмухування релігійного фанатизму віруючих» (недільні школи, гуртки молоді, декламація віршів та сольні співи в церкві, євангелізації, пророцтва, моління духом, омовіння ніг і т. д.); зменшення «релігійного впливу церковників на населення та проведення роботи з розкладу, яка спрямована на кількісне скорочення релігійних общин». Щодо агентури із єпископів та пресвітерів, то за допомогою них мали розробляти підпорядкованих ним рядових пресвітерів чи сектантів». Робота з агентурою із числа єпископату (старших пресвітерів) була покладена на начальників УКДБ та їх заступників. За даними КДБ УРСР «систематично працюють з агентурою ...заступник начальника... УКДБ Дніпропетровської області ... т. Козобородов» [26, арк. 60, 61].

Воно і не дивно, бо лише за п'ять років (з 1948–1953 рр.) в Дніпропетровській області по протестантській «лінії» була припинена діяльність незареєстрованого Всесоюзного «сектантського центру» п'ятидесятників у смт П'ятихатках, 12-ти легально існуючих громад ЄХБ, а також проводилася успішна робота з виявлення та подальшого входження до ЄХБ нелегально існуючих релігійних громад усіх напрямків та конфесій. Реалізуючи цю політику, начальник 6-го відділу полковник Сухонін у IV-му кварталі 1954 р. планував проведення ряду «агентурно-оперативних заходів по церковно-сектантській лінії на Україні», спрямованих на приєднання виявлених незареєстрованих громад до ВСЄХБ. Для цього передбачався розшук та арешт керівного складу цих общин. Обласним управлінням КДБ предписувалося використовувати можливість арешту «для придбання кваліфікованої агентури із числа сектантських авторитетів».

Паралельно із цими заходами по вже існуючій лінії агентури із числа ЄХБ передбачалося «посилити роботу з розкладу рядових сектантів-п'ятидесятників». В цьому напрямку Сухонін наказував «а) доручити агенту "РЯЗАНСКОМУ" (О. Андрееву – К.О.), що очолює діяльність сектантів ЄХБ на Україні, дати вказівку всьому пресвітерському складу ЄХБ провести

індивідуальну роботу з учасниками секти п'ятидесятників за возз'єднання їх з сектантськими общинами євангельських християн баптистів; б) доручити агенту "КОСАРЕВУ" (А. Міцкевичу – К.О.)» розробити текст проповіді проти догматичних установок сектантів-п'ятидесятників та поширити цю проповідь пресвітерському складу на Україні для використання при проведенні роботи з розкладу серед п'ятидесятників; в) через наявні можливості у КДБ СРСР добитися письмового звернення "Всесоюзної ради євангельських християн баптистів" до сектантів-п'ятидесятників із закликом до них об'єднатися з легальними общинами ЄХБ. Це ж звернення надрукувати в сектантських журналах в кількості 600 екз. і поширити через агентуру в усіх общинах п'ятидесятників, що буде основою для проведення роботи з розкладу через агентуру, що знаходиться в керівництві організаційними ланцюгами підпілля п'ятидесятників». [27, арк. 34].

Але не дивлячись на проведення такого комплексу заходів, п'ятидесятники не поспішали об'єднуватися з баптистами. Їх у цьому стримувало очікуване звільнення П. Бідаша та іншого керівного активу з МПВ, які продовжували із заслання керувати діяльністю помісних релігійних громад п'ятидесятників на території майже всього СРСР і скеровувати їх на незалежну від ВСЄХБ реєстрацію у РСРК. П. Бідаша, як і його однодумців надихала у цьому питанні хрущовська «відлига», широка амністія та розвінчання культу Й. Сталіна. Тому 27 листопада 1955 р., звільнившись із концтабору у м. Інта Комі АРСР, П. Бідаш відвідав Москву, де подав заяви до голови РСРК І. Полянського та голови Президії ВР СРСР К. Ворошилова, в яких викладав прохання общин ХЄВ всього СРСР, які він представляв, зареєструвати Союз ХЄВ в органах радянської влади [20, а. 5-6].

Для органів радянської влади такі дії П. Бідаша не були несподіванкою, адже його кореспонденція (як і кореспонденція його однодумців) підлягала ретельному перегляду службою ПК КДБ, а тому органами КДБ була розроблена агентурно-оперативна операція «ФАНАТИКИ», яка мала на меті недопущення відновлення загальносоюзного керівного центру

п'ятидесятників у Дніпропетровській області та зриву планів на автономну від ВСЄХБ реєстрацію союзу ХЄВ в РСРК з метою остаточного влиття общин союзу ХЄВ до ВСЄХБ [30, арк. 63, 64] та [31, арк. 132]. Тому органами КДБ було заплановано вербування ряду «церковно-сектантських» авторитетів із числа єпископів, колишніх та нинішніх соратників П. Бідаша, використовуючи яких можна було б схилити єпископа до співпраці з органами КДБ, або у разі відмови П. Бідаша піти на співробітництво, скомпрометувати його перед віруючими і відірвати основну масу п'ятидесятників від нього та повести їх на об'єднання з ВСЄХБ [24, арк. 347] [30, арк. 65, 67]. Як свідчить доповідна записка заступника начальника Управління КДБ по Дніпропетровській області полковника В. Дідуса на адресу голови КДБ при РМ УРСР генерал-майора В. Нікітченка для «...схилення його (П. Бідаша – К.О.) ... нами 13 січня цього року (1956 р. – К.О.) в м. П'ятихатки були направлені агенти "ГОРОШКО", "ЛЫСОВ" і "МИРГОРОДСКИЙ", які зустрілися з Бідашем та вели тривалу бесіду, але останній на об'єднання з баптистами не пішов та заявив, що він буде домагатися власної мети, тобто створення союзу» [30, арк. 65]. В результаті того, що П. Бідаш відмовився від співробітництва його почали розробляти агенти «ОЛЕКСАНДРОВ» і «МЕЩЕРЯКОВ», які знаходилися з ним у близьких відносинах, а через агентів «ГОРОШКО», «ЛЫСОВА», «МИРГОРОДСКОГО» та «ИВАНОВА» розпочалися «заходи щодо відриву п'ятидесятників від П. Бідаша та виводу їх із підпілля» [30, арк. 67].

В ході даної розвідки нами були розшифровані оперативні псевдоніми агентів КДБ, учасників операції «ФАНАТИКИ». Так, в листі старшого пресвітера ЄХБ по Дніпропетровській області М. Мельникова на адресу старшого пресвітера ЄХБ по Україні О. Андреева вказувалося, що 14–15 січня 1956 р. він «разом з братами Г. Понурко та С. Бутом» поїхали на зустріч з П. Бідашем в П'ятихатках, де вони намагалися схилити його до співпраці та входження у ВСЄХБ. П. Бідаш відмовився. Після чого М. Мельников написав відкритого листа на ім'я О. Андреева-«РЯЗАНСКОГО», в якому називав

П. Бідаша зрадником московської угоди, а себе разом з Г. Понурко і М. Бутом – активними борцями за справу єдності «дітей Божих» [63].

Така розшифровка агентів повністю підтверджується архівними матеріалами КДБ, що зберігаються у ГДА СБУ та матеріалами архіву ЦДАВО м. Києва, за якими агентурний псевдонім "ГОРОШКО" належав колишньому голові ХЄВ, єпископу Г. Понурко, "ЛЫСОВ" – колишньому пресвітеру Дніпропетровської общини ХЄВ М. Буту, а "МИРГОРОДСКИЙ" – уповноваженому (старшому пресвітеру) ВСЄХБ по Дніпропетровській області – М. Мельникову [30, арк. 26, 66], [24, арк. 347], [45, арк. 21] та [28, арк. 17]. «ИВАНОВЫМ» виявився заступник М. Акрітов, як це впливає з іншого відкритого листа, написаного М. Акрітовим, Г. Понурко та М. Бутом до релігійних громад євангельських християн-баптистів і християн віри євангельської з метою подальшої компрометації П. Бідаша [60].

Попри таку протидію органів КДБ та їх агентурного апарату, П. Бідашем 15 серпня 1956 р. у Харкові був проведений нелегальний з'їзд керівників незареєстрованих громад ХЄВ (20 осіб) з усієї України та різних областей РСФРР, на якому було проголошено про відновлення діяльності союзу ХЄВ, обрано керівний склад ХЄВ, розроблено догматичне віровчення ХЄВ та «Звернення до християн євангельської віри, що не увійшли до об'єднання та вийшли із нього». Також ним через своїх помічників І. Левчука, В. Шепеля, К. Кружко, Ф. Кориняка та С. Маріна були зібрані від усіх релігійних громад ХЄВ в СРСР заяви на ім'я радянського керівництва з клопотанням про реєстрацію відновленого союзу ХЄВ в органах РСРК. Заяви про реєстрацію союзу ХЄВ були надіслані П. Бідашем та І. Левчуком усім найвищим радянським органам влади (в т. ч. і М. Хрущову). Вони залишилися без задоволення, а сам П. Бідаш та його найближче оточення за сприянням С. Маріна та органів КДБ були заарештовані та засуджені на різні терміни ув'язнення. В рамках проведення цієї операції органами КДБ на місцях були заарештовані 55 активних прибічників П. Бідаша. [25, арк. 132-137] [21, арк.1–27, 127–139, 158-161].

Після оперативної ліквідації керівного центру ХЄВ почалися арешти активу незареєстрованих п'ятидесятників на всій території СРСР. За даними КДБ УРСР, на 1 травня 1957 р. по «церковно-сектантській лінії було взято на оперативний облік та в розробку – 1387 осіб». Із них по «сектантам-п'ятидесятникам» було заведено 43 агентурні справи на 198 осіб, а також 100 справ-формулярів. Агентурний апарат 5-го відділу 4-го управління КДБ в цей час складався із 1 649 осіб, із яких 582 осіб припадало на православне духовенство, 354 – на сектантів п'ятидесятників, а іншу агентуру складали свідки Іегови, АСД та ЄХБ. У 1956 р. органами КДБ в рамках реалізації агентурно-оперативної операції «ФАНАТИКИ» були завербовані секретними агентами «5 авторитетів (Г. Понурко, М. Бут, П. Шокало, І. Ільчук, Д. Труханов – К.О.) та 20 агентів із активних учасників підпілля», через яких в подальшому були проведені заходи з розкладу цього підпілля. Як доповідав начальник 5-го відділу 4-го управління КДБ при РМ УРСР полковник Сухонін, «в результаті проведеної роботи припинили свою підпільну діяльність близько 5 тис. учасників секти, частина з яких відійшла від релігійного життя, а більшість влилася до ЄХБ» [25, арк. 13, 17] та [24, арк. 347].

Такий досвід церковно-державних відносин отримали п'ятидесятники, які бажали скористатися хрущовською «відлигою» в рамках правового поля радянського законодавства. Але це відбувалося й з іншими протестантськими громадами. У своїй доповіді про роботу 5-го відділу 4-го управління КДБ полковник Секареєв вказував, що «учасники легальних сект (ЄХБ та АСД – К.О.) прагнуть вийти з-під контролю органів радянської влади. Серед цієї категорії культивуються настрої про те, що закони радянської влади не допускають свободу релігійної діяльності, а тому необхідно боротися за зміну в СРСР існуючого державного устрою» [25, арк. 11]. В середовищі самих ЄХБ почався рух т. з. «чистих баптистів», очолюваний пресвітерами М. Зюбановим та Я. Литвиненко, які, за матеріалами КДБ, маніпулюючи «фактом викриття культу особи, заявляли сектантам, що завдяки культу Сталіна було гоніння на

віруючих, а зараз настав період розгубленості в керівництві, і можна, використовуючи цей момент, вийти із-під контролю радянських органів. При цьому вони також посилалися на рішення ЦК КПРС. Вміло використовуючи таку агітацію, Литвиненко та Зюбанов за короткий час створили сектантське підпілля кількістю 2 тис. осіб» [25, арк. 102,103]. Але рух «чистих баптистів» був швидко придушений їхнім же обласним та республіканським керівництвом – М. Мельниковим, О. Андрєєвим та інш., які слухняно виконували настанови Сухоніна та інших співробітників КДБ [12, арк. 9]. Проте не зважаючи на прагнення окремих керівників протестантських громад звільнитися з-під контролю радянських органів влади, за даними органів КДБ на 1959 р. під їх повним оперативним контролем знаходилася діяльність усіх зареєстрованих релігійних громад та церков в УРСР оскільки, про що з гордістю вказувалося в звітах, «командні висоти в легальних общинах знаходяться в руках агентури» [26, арк. 57].

Більше того, прагнучи контролювати і незареєстровані релігійні громади, органи КДБ шляхом оперативних комбінацій почали просувати на керівні пости у підпіллі власну агентуру. Так, їхніми агентами «КОХАНСЬКИМ» та «БОГДАНОМ» було очолене підпілля свідків Ієгови на Україні, внаслідок чого були ліквідовані «6 нелегальних типографій, вилучено велику кількість антирадянської літератури, цінності, золота закордонна валюта, золото у виробках та гроші в радянських знаках на загальну суму 300 тисяч рублів» [27, арк. 79] та [29, арк.4].

Таку ж операцію органи КДБ прагнули провести і в підпіллі п'ятидесятників. Перед арештом П. Бідаша та всього керівного складу підпілля ХЄВ, органи КДБ вирішили завербувати та «просунути» на керівну посаду сподвижника П. Бідаша, рукопокладеного ним єпископа Віктора Білих, якому на той час виповнилося 32 роки [27, арк. 140]. У травні місяці 1957 р., коли П. Бідаш та його оточення готувалося до проведення нелегального з'їзду у Харкові, В. Білих був завербований органами КДБ та після арешту П. Бідаша був залишений ними на свободі. В цей час з подачі КДБ він

фактично одноосібно очолив діяльність союзу ХСВ, але після цього В. Білих спробував вийти із-під «опіки» органів держбезпеки і діяти самостійно. Внаслідок такого «дворушництва» наприкінці 1958 р. В. Білих був знову заарештований (але не розшифрований як секретний агент) органами КДБ і направлений до МПВ для його «перевиховання» та подальшого використання в оперативних цілях [32, арк. 569, 570] та [23, арк. 251-259].

Звітуючи перед ЦК КП(б)У про успіхи по лінії боротьби з релігією, голова КДБ УРСР В. Нікітченко вказував, що до 1960 р. органами держбезпеки було «викрито та ліквідовано п'ять Всеукраїнських центрів сектантів-п'ятидесятників, два Загальносоюзні і один Всеукраїнський центри адвентистів-реформістів, два Всесоюзні центри іеговістів-ільїнців та один Всеукраїнський центр мурашківців, а також т. з. Правобережний та Лівобережний центри "ІПЦ" та два Всесоюзні центри учасників церковно-монархічного формування іоанітів». Ці заходи, на думку В. Нікітченка, призвели до «значного зниження антирадянської та місіонерської діяльності керівних учасників нелегальних релігійних організацій...». Цим результатам також сприяла «робота органів КДБ по виведенню з підпілля рядових сектантів, об'єднанню їх з легально діючими сектантськими общинами для наступного виховання в дусі визнання радянського законодавства... Так, шляхом об'єднання сектантів-п'ятидесятників з легальними общинами ЄХБ ... припинили підпільну діяльність більше 18 тисяч осіб». Закінчуючи свій виступ В. Нікітченко додав, що для перемоги над «сектантством» «чекістські заходи» повинні проходити паралельно із засобами профілактичного характеру та заходами суспільного впливу. Тому він пропонував ЦК КП(б)У посилити антирелігійну агітацію шляхом випуску великої кількості атеїстичної літератури та кінофільмів, а також скерувати уповноважених РСРК на те, щоб руками легальних РПЦ, ЄХБ та АСД виявляти та ліквідувати підпільні релігійні громади та організації, а органам прокуратури та юстиції посилити адміністративне та кримінальне покарання аж до зміни Кримінального кодексу з метою посилення кримінальної

відповідальності за порушення радянського законодавства про культу [29, арк. 15, 26, 27].

Ліквідувавши підпільні центри незареєстрованих релігійних громад та посиливши власний контроль над релігійною ситуацією в країні, органи КДБ УРСР почали активно використовувати на початку 1960-х рр. наявну агентуру ЄХБ із числа уповноважених для проникнення в закордонні релігійні центри і утворення на їхній базі власних радянських резидентур. З цією метою ними були направлені за кордон (до Італії, Англії, Бельгії, Польщі) на різний термін перебування з різними контррозвідувальними завданнями 12 секретних агентів, переважно із числа старших пресвітерів ВССХБ по Україні [29, арк. 5]. Одночасно в країні, як видно із доповіді заступника КДБ УРСР Б. Шульженко, здійснювався активний наступ громадськості на залишки «сектантських» общин і груп. Б. Шульженко вказував, що «під керівництвом та за участю партійних та радянських органів проводилися збори працюючих та вечори атеїстів; організовувалися виступи в пресі та на радіо колишніх сектантів та церковників». Також друкувалися статті науково-атеїстичного змісту, зокрема про діяльність ідеолога та організатора секти п'ятидесятників Воронаєва, збірки статей колишніх сектантів "Ми вірили в Бога" та "Ми були баптистами", «створений кінонарис, що викриває антигромадську діяльність та бузувірські форми моління сектантів-п'ятидесятників,...в минулому році було організовано 64 відкритих процеси,... деякі із них були зняті на кіноплівку та показані на місцевому телебаченні і в кінотеатрах. Матеріали відкритих процесів використовуються у лекціях та доповідях, що читаються населенню. Всього оперативним складом органів КДБ республіки за рік прочитано перед населенням близько 900 лекцій та доповідей на атеїстичні теми» [29, арк. 144-145].

Таким чином, завдяки поєднанню репресій та профілактичних дій органами КДБ на середину 1960-х рр. було ліквідовано «143 нелегальні групи п'ятидесятників, 50 груп церковно-монархічних формувань ("ІПЦ", ігнатіївців, леонтіївців та інш), закрито 122 общини ЄХБ, 7 общин АСД, 747

православних церков, Київську духовну семінарію, 8 монастирів, 15 римокатолицьких общин... Завдяки профілактичним заходам, впливу громадськості і в результаті індивідуальної роботи з церковниками та сектантами припинили організовану нелегальну діяльність 3 755 церковників і сектантів, відмовилися від сану 59 священників..., 425 монахів і монахинь залишили монастирі, порвали з релігією близько 1200 чоловік, із яких 700 чоловік виступили з відповідними статтями у пресі». Проте, як зазначалося у доповіді, на території Української РСР ще діяли «нелегальні церковно-сектантські формування: 286 угруповань сектантів п'ятидесятників, які об'єднували 11 820 осіб, 533 організаційних ланцюга секти єговістів з кількістю учасників 5 948 осіб, 32 групи адвентистів-реформістів із загальною кількістю членів 570 осіб....» та інших релігійних організацій [29, арк. 146-149].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що для релігійних громад та церков УРСР 1956–1965 рр. були найважчими за часів перебування при владі М. Хрущова. В цей період органи КДБ та РСРК встановили жорсткий контроль за діяльністю зареєстрованих релігійних громад та церков в Україні, істотно зменшили за допомогою підлеглих їм очільників (служителів-сексотів) їхню кількість, провели ряд заходів, спрямованих на введення до керівних органів незареєстрованих релігійних громад своїх агентів. Крім того, органами КДБ з метою організації тотального наступу на релігію поряд з оперативними почали активно використовуватись т. зв. «профілактичні заходи», а саме «відкриті (народні) суди», ЗМІ тощо. Такі заходи дозволили органам КДБ посилити свій контроль над релігійними процесами в країні і організувати контррозвідувальні заходи за її межами з метою організації проникнення агентури до закордонних релігійних центрів для розкладу їх із середини і використання їхньої бази для поширення «радянського» впливу на західне суспільство.

3.3. Репресивні акції влади проти протестантських громад у 1964-1985 рр.

Особливістю висвітлення цього періоду державно-церковних відносин є обмеженість джерельної бази дослідження. Справа в тому, що у 1960 р. із Кримінального кодексу УРСР була вилучена сумнозвісна ст. 54 (антирадянська діяльність), кримінальні справи за якою зберігалися в органах КДБ під грифом «зберігати постійно». Натомість були введені інші кримінальні статті, розслідуванням справ за якими займалися органи міліції та прокуратури. Архівні кримінальні справи за цими статтями мали невеликий термін зберігання, що призвело до їхнього знищення, а це в свою чергу сильно ускладнило процес їх наукового дослідження. Тому в основу дослідження даного періоду нами покладені деякі документи надані ГДА СБУ, архівні документи уповноваженого РСР по Дніпропетровській області, спогади учасників тих подій, матеріали преси та дослідження інших істориків.

Тотальний наступ на релігію, що почався за часів М. Хрущова та безкарність уповноважених-сексотів усіх рівнів призвели до прийняття у грудні 1959 р. президією ВСЄХБ т. зв. «Інструктивного листа старшим пресвітерам ВСЄХБ» та «Положення про Союз євангельських християн-баптистів в СРСР», які були розіслані нею для виконання старшим пресвітерам на місцях у 1961 р. У Положенні зазначалося, що «ВСЄХБ втілює в життя принципи такого служіння, при якому як самі члени ВСЄХБ, так і призначені ними старші пресвітери не приймають участі у виконанні духовних треб, а являються лише старшими духовними наглядачами за виконанням встановленого порядку в общинах, згідно постанов ВСЄХБ та радянського законодавства про культури». Також вказувалося, що «члени ВСЄХБ обираються на особливих нарадах відповідальних представників Союзу простою більшістю голосів».

Таким чином, Положення повністю змінило функціональні обов'язки інституту пресвітерів, приписуючи їм замість виконання своїх прямих обов'язків, а саме – відпущення духовних треб, займатися виконанням обов'язків уповноваженого РСРК – контролем за дотриманням віруючими

постанов ВССХБ та радянського законодавства про культу. Крім того, п. 18 Положення вказував на те, що засади «церковної демократії» відтепер повністю нівелюються, і церква, як зібрання віруючих, повністю позбавляється права участі у виборі власного керівництва.

В «Інструктивному листі старшим пресвітерам ВССХБ» президією ВССХБ «рекомендувалося» максимально обмежити кількість хрещень для осіб віком від 18 до 30 р., встановити т. зв. трирічний «випробувальний» термін для усіх бажаючих прийняти водне хрещення, до проповіді допускати (окрім пресвітера) лише членів виконавчого органу (2–3 осіб). У п. 3 Інструктивного листа прямо вказувалося, що «Головним завданням богослужінь є не залучення нових членів, а задоволення духовних потреб віруючих».

Також згідно з цим Інструктивним листом пресвітери помісних релігійних общин мали уникати закликів до покаяння під час богослужінь, заборонялося допускати проведення хорових виступів у супроводі оркестру та декламації. Кожному члену церкви пресвітер мусив постійно роз'яснювати, що його «духовні потреби можуть бути задоволені лише у приміщенні зареєстрованої церкви, а тому він не повинен приймати участь в інших богослужіннях, що організовуються за межами церкви» і т.д. і т.п. [85, с. 240, 241]. Впровадження в дію пунктів цього Інструктивного листа та Положення ВССХБ старшими пресвітерами у 1961 р. викликало масове невдоволення простих віруючих на місцях, яке очолив проповідник Олексій Прокоф'єв із м. Маріуполь. Об'їздивши майже усі республіки СРСР, він агітував віруючих євангельських християн-баптистів виходити зі ВССХБ та створювати власний релігійний союз. З метою клопотання перед владою про створення такого релігійного союзу О. Прокоф'євим із найближчих помічників була створена т. зв. ініціативна група, члени і прибічники якої в оперативних звітах КДБ почали називатися «прокоф'євцями». Ініціативною групою був підготовлений лист на адресу голови ВССХБ Я. Жидкова, в якому вказувалося, що існуюче керівництво – президія ВССХБ нелегітимне, тому що не обиралося церквою, а

тому висувалася вимога – проведення загальносоюзного з'їзду церков ЄХБ, на якому потрібно обрати нове керівництво та ухвалити нове Положення про ВСЄХБ. А в доповіді заступника начальника 3 відділу 2 управління КДБ при РМ УРСР полковника Секарева про роботу відділу за I-й квартал 1962 р. зазначалося, що проведення Всесоюзного надзвичайного з'їзду общин ЄХБ мало на меті ухвалити рішення «про вихід із-під контролю радянських органів». У грудні 1961 р. на виставці «Транспорт США», яка проходила в Харкові, О. Прокоф'євим була організована спроба через довірених осіб передати до закордонних баптистських центрів секретну інформацію про дійсний стан свободи совісті в СРСР. Дана спроба була невдалою та закінчилася арештом О. Прокоф'єва [28, арк. 69-71].

Справу О. Прокоф'єва продовжив Г. Крючков та Г. Вінс, якими був організований незалежно від ВСЄХБ релігійний союз євангельських християн-баптистів з організаційним комітетом на чолі під назвою «Рада Церков ЄХБ», що діяла по всій території СРСР. Релігійні громади СЦ ЄХБ були утворені також і в Дніпропетровській області. У звіті про роботу уповноваженого РСР по Дніпропетровській області І. Авдеєнко за I-й квартал 1966 р. містилася інформація про появу першої общини «баптистів-розкольників» у Кривому Розі. І. Авдеєнко доповідав своєму керівництву в Київ та в Москву про те, що в «1963–1964 рр. під впливом оргкомітету ... Петраков розколов легально діючу общину ЄХБ у м. Кривому Розі та залучив на свій бік найбільш фанатично віруючих ЄХБ Ковтуна С.В., Набока В.М., Савченка М.С., Кравчука А.С., Морозова М.П., Кобзаря В.І., та інш. Порушуючи радянське законодавство став проводити незареєстровані молитовні збори в приватних будинках та квартирах віруючих, а також під відкритим небом. Особисто Петраков та інші особливу увагу приділили залученню до релігійної діяльності молоді та дітей шкільного віку, створенню молодіжно-хорових та музичних гуртків, підготовці дітей до декламації релігійних псалмів та віршів...» [13, арк. 4].

Із спогадів очевидців та учасників тих подій, старанно записаних журналістом періодичного видання «Дніпро вечірній» Анатолієм Шаповаловим встановлено, що виконавчі органи влади у м. Кривому Розі восени 1961 р. закрили офіційно діючу центральну церкву ЄХБ (суч. вул. Л. Українки, 13) і заборонили збори, але віруючі продовжували збиратися, не дивлячись на заборону влади, у дворі молитовного будинку. Для розігнання цих зборів були залучені сили міліції, але їхні дії залишилися безуспішними. Тоді навесні 1962 р. для вирішення питання з Дніпропетровську прибули старший пресвітер по області Г. Понурко-«ГОРОШКО» та його помічник Н. Акрітов-«ИВАНОВ», які маніпулюючи місцями із Біблії про необхідність виконувати усі розпорядження влади, розігнали прихожан. Їхні дії призвели до розколу всередині самих віруючих криворізької центральної церкви, частина яких, не погоджуючись із таким тлумаченням Святого Письма, стала самостійно збиратися на богослужіння у приватному будинку Ф. Петракова [67, с. 15, 16]. Пізніше Ф. Петраков та його прихильники – близько 50 осіб вийшли із складу Криворізької центральної церкви ВСЄХБ та утворили першу в місті церкву «баптистів-розкольників», або як вони ще називалися «общини баптистів-ініціативників». За доповіддю І. Авдеєнко, Ф. Петраков на 1965 р. організував дві «ініціативні групи» у Кривому Розі, а також у містах Дніпропетровську, Жовті Води та в с. Лошкарьовка Нікопольського району [13, арк. 5]. У 1965 р. був створений керівний центр для усіх релігійних громад «баптистів-ініціативників» на чолі з Г. Крючковим – Рада Церков ЄХБ з центром у Тулі, а потім у Москві.

За даними А. Шаповалова, в області в цей період діяло вже 11 релігійних громад СЦ ЄХБ (на противагу 33 легальним громадам ВСЄХБ) чисельністю 600 осіб. Розташування громад було нерівномірним, прив'язаним до найбільших промислових центрів області, які поширювали свій вплив на сільську місцевість. Так, у Дніпропетровську налічувалося 3 групи «ініціативників» чисельністю 270 осіб, у Кривому Розі – 1 група (200 осіб), Жовтих Водах – 1 група (60 осіб), Марганці – 1 група (20 осіб),

Новомосковську – 1 група (15 осіб), Синельниково – 1 група (10 осіб), селищі Зелене Інгулецького району м. Кривого Рогу – 1 група (15 осіб) та у с. Лошкарівка, Нікопольського району – 1 група (10 осіб) [67, с. 35].

Активна діяльність Ф. Петракова не могла залишитися поза увагою органів міліції та КДБ, тому 12 квітня 1966 р. його разом із «співучасниками» було заарештовано за ст. 206 КК УРСР і засуджено до 5 р. позбавлення волі [13, арк. 8]. Але арешти та «відкриті суди» були не єдиним інструментом перевиховання віруючих. Так, у листі старшого інспектора уповноваженого РСР по УРСР Р. Швайка на адресу уповноваженого РСР по Дніпропетровській області Ю. Бухтіярова від 8 липня 1967 р. вказувалося, що «В листі розкольників, що був направлений до ООН та керівникам партії і уряду СРСР, наводяться факти свавілля та порушення соціалістичної законності деякими працівниками адміністративних органів. В цьому листі вони пишуть: ”... є випадки, коли віруючі ЄХБ вміщуються до психіатричних лікарень за клопотання перед ЦК КПРС... Був поміщений в психіатричну лікарню в жовтні 1966 р. Колесников В.Д. із м. Синельникове Дніпропетровської області ”» [13, арк. 13]. Таким чином, для подолання розколу в лавах ВСЄХБ органами КДБ були використані не тільки апарат сексотів, ЗМІ, органи МВС та прокуратури, а ще і працівники Мінздраву.

Проте, як свідчить статистика, такий комплекс заходів належних результатів не давав. У 1967 р. кількість «сектантів-розкольників» в області збільшилася до 640 осіб [13, арк. 101].

У 1965 р. СЦ ЄХБ за прикладом, наданим їй П. Бідашом, звертається до органів радянської влади для отримання дозволу на реєстрацію у РСР, на що отримує відмову. Натомість, розуміючи, що шляхом одних репресій підпілля віруючих (в тому числі і СЦ ЄХБ) здолати не вийде, органи КДБ та РСР наприкінці 60-х рр. ХХ ст. пішли на хитрість. Для розколу підпілля п'ятидесятників та баптистів РСР у 1969 р. дозволив т. з. «автономну» реєстрацію релігійних общин [57, с. 504, 505]. Такий вид реєстрації дозволяв «автономно», тобто незалежно від будь якого релігійного союзу (наприклад

ВСЄХБ), реєструвати помісну релігійну громаду в органах РСР. Єдиною офіційною умовою автономної реєстрації для общин баптистів було визнання та дотримання радянського законодавства про культу. Для надання автономної реєстрації релігійним общинам п'ятидесятників додавалася ще одна умова – зречення «бузувірських» релігійних обрядів, як-то омовіння ніг, молитва «іншими мовами» та пророцтва [83, с.173].

Такий крок влади дозволив розколоти «сектантське підпілля» п'ятидесятників та баптистів на два табори – незареєстрованих та автономно зареєстрованих громад. З аналізу документації уповноваженого РСР по Дніпропетровській області точну кількість та територіальне розташування автономно зареєстрованих релігійних громад області надати неможливо через те, що термін «автономна» реєстрація не являвся по своїй суті юридичним терміном, а тому в діловодстві не вживався. Автономно зареєстровані общини зазначалися в документації уповноваженого як звичайні «зареєстровані» общини без будь-яких особливих позначок. Дозвіл на автономну реєстрацію дозволив владі до 1970 р. знизити кількість незареєстрованих релігійних громад баптистів по області майже в 2 рази (їх чисельність за офіційними даними складала 340 осіб) [13, арк. 101]. Також на зниження релігійної активності у Дніпропетровській області у 1970 р. вплинув арешт діячів релігійного підпілля, а саме: М. Савченко та О. Кравчука у Кривому Розі, М. Кабиша та П. Бичкова у Жовтих Водах [13, арк. 116-118]. Із звільненням (12 квітня 1971 р.) з МПВ Ф. Петракова (йому було вже 68 р.) релігійна діяльність незареєстрованих баптистів в області знову поживилась, за що Ф. Петраков разом із іншими п'ятьма «співучасниками» (В. Козаченко, В. Бібленко, А. Камільчу, М. Потоцьким та М. Морозовим) в 1972 р. був знову заарештований і засуджений за ст. 138 КК УРСР до 3 років позбавлення волі. Щодо діяльності незареєстрованих п'ятидесятників, то, за даними уповноваженого РСР по Дніпропетровській області М. Зубця, їх на 1971 р. налічувалося в області 9 груп чисельністю 600 осіб. На цей час П. Бідаш був вже звільнений з Дубравлагу і проживав у смт П'ятихатках. Через похилий вік

(70 р.) та поганий стан здоров'я він активною діяльністю не займався, хоча систематично відвідував віруючих п'ятидесятників в Донецькій області [13, арк. 137-138].

Знаходячись в МПВ, П. Бідаш рукопоклав на єпископське служіння замість себе свого вірного помічника Івана Антоновича Левчука, який після звільнення із табору переніс колишній нелегальний п'ятидесятницький центр із смт П'ятихаток у м. Київ, де він на той час і мешкав. Т. зв. «Київський єпископат» на чолі з І. Левчуком, об'єднував під своїм впливом усі незареєстровані п'ятидесятницькі громади УРСР та більшу частину незареєстрованих п'ятидесятницьких релігійних громад СРСР [28, арк. 69].

П'ятидесятникам, як вже вказувалося раніше, була надана можливість автономної реєстрації, але вони йшли на неї неохоче через те, що вона зобов'язувала їх зрікатися основної частини віровчення. Частина незареєстрованих п'ятидесятників, уникаючи автономної реєстрації почали шукати інший вихід «спасіння» від атеїстичної влади і знайшли його в еміграції із СРСР. Справа в тому, що ще за часів «безбожної» хрущовської п'ятирічки (у 1963 р.) дві п'ятидесятницькі родини (Ващенко та Харитонових) чисельністю 14 осіб приїхали до м. Москва та змогли потрапити до американського посольства, де розповіли про жахливе переслідування п'ятидесятників за віру та попрохали американського посла політичного притулку. Дізнавшись про це, в американське посольство прибув заступник міністра закордонних справ СРСР Василь Кузнецов, який заявив, що в СРСР всім гарантована релігійна свобода, але якщо п'ятидесятники все ж таки хочуть емігрувати, то всі необхідні для цього документи їм треба оформити за місцем їх проживання. Посол США зі свого боку пояснив, що Штати без офіційних документів не зможуть надати п'ятидесятникам політичного притулку, тому вони були змушені покинути територію посольства. Їх привезли на вокзал, посадили в поїзд і відправили до місця проживання. Через три місяці почалися репресії, був заарештований лідер групи Харитон Ващенко, а інші фігуранти справи зазнали адміністративного переслідування

Після другої спроби (1973–1978 рр.) родині Ващенко́в все ж таки вдалося емігрувати до США. [122]. Після цього випадку імміграційні настрої п'ятидесятників вже неможливо було зупинити. За даними КДБ УРСР, на початок 1977 р. в Україні 3 348 осіб віруючих-п'ятидесятників подали заяви до відповідних органів влади за дозволом емігрувати з УРСР [43, арк. 21]. Взагалі, в СРСР до грудня 1977 р. подало заяви в МЗС на еміграцію з СРСР 20 тис. п'ятидесятників, у 1979 р. ця цифра вже досягла 30 тис. осіб) [83, с.173]. Враховуючи такий широкий розмах еміграційного руху та падіння престижу СРСР на міжнародній арені, органи радянської влади пом'якшили тиск на п'ятидесятників та почали схилити їх до автономної реєстрації і навіть ініціювали створення «Союзу автономно зареєстрованих церков п'ятидесятників». [83, с. 192]. З цією метою 19 листопада 1978 р. у м. Києві у будинку молитви по вул. Кар'єрна, 44 з дозволу РСР та інших компетентних органів була проведена нарада пресвітерів усіх автономно зареєстрованих п'ятидесятницьких громад УРСР, на якій було ухвалене рішення про створення на протипагу «Київському єпископату» єдиного керівного органу автономно зареєстрованих п'ятидесятників з центром у місті Києві під назвою «Рада пресвітерів» на чолі з В. Озеругою [83, с. 181]. Але автономній реєстрації та еміграційному руху активно протистояли керівники «Київського єпископату» на чолі з єпископом І. Левчуком і його помічником М. Івановим.

Відсидівши майже 25 років за трьома вироками в сибірських таборах і знаючи про те, що там знаходяться ще такі ж самі люди, як він, І. Левчук прагнув до повної зміни системи в середині країни, а не до компромісу із владою чи еміграції. Тому він рішуче виступав як проти руху за еміграцію, так і проти автономної реєстрації п'ятидесятницьких релігійних громад в РСР тому, що, по-перше, як вже зазначалося, заради автономної реєстрації п'ятидесятники змушені були іти на компроміс із владою і змінювати власну догматику. По-друге, автономна реєстрація позбавляла їх впливу лише з боку керівників ВСЄХБ, але залишала під «ковпаком» уповноважених РСР та КДБ [83, с. 183, 195].

Однією із умов створення Ради пресвітерів з боку радянської влади була активна допомога керівництва Ради у питанні боротьби з еміграційними процесами в середині країни. Саме цим пояснюється поступовий спад еміграційних рухів з 1979 по 1983 рр. У 1983 р. з метою придушення емігрантського руху п'ятидесятників органами КДБ був заарештований активний діяч цього руху, член «Суспільного комітету права на еміграцію із СРСР» С. Дудченко. У зв'язку з арештом С. Дудченка активність емігрантського руху в Україні різко скоротилася, але повністю не зникла [41, арк. 55] та [83, с. 189]. Підсумовуючи, можна стверджувати, що до початку «перебудови» (тобто до 1985 р.) зусиллями радянських органів влади та КДБ протестантське релігійне підпілля (баптистів та п'ятидесятників) було розколоте шляхом відторгнення від нього частини релігійних громад, які погодились на автономну реєстрацію і створили власні керівні центри. До того ж, крім розколу з «автономщиками», в середовищі самих незареєстрованих п'ятидесятницьких релігійних громад відбувся внутрішній розкол на ґрунті еміграційних настроїв. Через усі ці «розколи» підпільний протестантський релігійний рух на 1985 р. значно послабився, але повністю не зник.

Таким чином, можна зробити загальний висновок про те, що в період з 1965 по 1985 рр. влада щодо до протестантських релігійних організацій змінила форму, а не методи роботи. Тобто, якщо раніше незареєстрованих протестантів заарештовувало КДБ за ст. 54 КК УРСР за «антирадянську діяльність», то тепер – органи МВС за ст. 209 КК УРСР за «проведення під виглядом виконання релігійних обрядів дій, пов'язаних із заподіянням шкоди здоров'ю громадян». Також в цей період паралельно з арештами до членів незареєстрованих релігійних громад почали активно застосовувати заходи примусового психіатричного лікування, що в комбінації з розгорнутою атеїстичною пропагандою робила віруючих «вигнанцями» в суспільстві.

Переконавшись, що репресивні заходи призводять до зворотних реакцій (розкол баптистів на ВСЄХБ та СЦ ЄХБ), органи влади в цей період

паралельно з «батогом» почали застосовувати і «пряника» у вигляді автономної реєстрації, суть якої залишалася незміною – призвести до розколу та поставити в залежність від радянської влади нереєстровані релігійні громади. Не дивлячись на такий комплекс заходів в Дніпропетровській області за даними уповноваженого РСР продовжувало діяти 12 незареєстрованих громад СЦ ЄХБ, 10 – п'ятидесятників, 1 – АСД та 33 – союзу ВСЄХБ [14, арк. 63].

3.4. Зміни у стосунках між владою та протестантськими релігійними громадами під час «перебудови» 1985-1991 рр.

В цей період в області налічувалося 33 зареєстровані релігійні громади ЄХБ, що входили до союзу ВСЄХБ. Їхнє розташування в області було нерівномірним. Найбільші із них знаходилися у містах та промислових центрах Дніпропетровщини – Апостолове, Орджонікідзе, Верховцеве, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Павлоград, Нікополь, Марганець, Синельникове, Новомосковськ, Жовті Води, П'ятихатки та Кривий Ріг, інші – у селах Дніпропетровської області: Дубова Балка, Романівка та Зелене Криворізького району, Кудашевка, Криничанського району, Казначеевка Магдалинівського району, Криничувате та Лошкарьовка Нікопольського району, Васильківка, Васильківського району, Чаплино Придніпровського району, Пушкарьовка Верхньодніпровського району, Таромське, Дніпропетровського району, Богуслав Павлоградського району, Олександро-Софіївка Солонянського району, Томаківка Томаківського району та Базавлучок Софіївського району. Загальна кількість віруючих вище перелічених релігійних громад складала 6 282 осіб, із яких 5 249 були баптистами, а 1 034 – п'ятидесятниками [15, арк. 166-169].

Незареєстровані п'ятидесятницькі релігійні громади (10 громад) знаходилися в містах Апостолове, Павлоград, Марганець, Орджонікідзе,

Дніпродзержинськ, Нікополь, Кривому Розі (селища Глюєватка, Довгинцеве) Зеленогорськ та в селищі Зелене, Криворізького району [15, арк. 170].

Релігійні громади СЦ ЄХБ, що вийшли з ВСЄХБ (12 громад), розташовувалися у м. Дніпропетровську, Кривому Розі, Нікополі, Марганці, Жовтих Водах та Новомосковську. Точна кількість членів незареєстрованих релігійних громад не встановлена [15, арк. 173]. Завдяки проведенню автономної реєстрації радянським органам влади вдалося розколоти протестантське підпілля на дві течії – тих, хто прийняв автономну реєстрацію та тих, хто від неї відмовився. За офіційними даними, в 1986 р. у СРСР було 843 незареєстровані релігійні громади п'ятидесятників, 80 % із яких знаходилося на території УРСР. Роль керівного центру більшості із них представляв «Київський єпископат» на чолі із І. Левчуком.

Паралельно із незареєстрованими релігійними громадами в СРСР в 1986 р. діяло близько 250 автономно зареєстрованих релігійних громад, які управлялися Радою пресвітерів на чолі з В. Озеругою. В період перебудови, відчуваючи близький крах карально-тоталітарної системи, органи радянської влади доклали чималих зусиль, щоб придушити нелегально діючі релігійні центри п'ятидесятників та баптистів та легалізувати центри автономно зареєстрованих релігійних громад, щоб навіть після зміни політичного курсу відбувалося релігійне протистояння між ними. Так, у відповідній записці голови КДБ УРСР С. Мухи до секретаря ЦК КП(б)У В. Щербицького від 22 листопада 1986 р. вказувалося, що «Комітетом держбезпеки республіки у взаємодії з місцевими органами влади та громадськістю у 1984–1986 рр. здійснений комплекс оперативних попереджувально-профілактичних та кримінально-правових заходів з розкладу діючого на Україні нелегального центру секти п'ятидесятників т. зв. "київського єпископату", якому підпорядковувалися 324 сектантські групи, що об'єднували більше 18 тисяч осіб... В результаті зазначених заходів був внесений розкол в "київський єпископат", який потім розпався на ворогуючі між собою угруповання, ... що

дозволило вивести із підпілля 60 сектантських груп (більше 2 тис. осіб)» [42, арк. 49].

Паралельно із цим заходами КДБ активізувала роботу з легалізації власного керівного центру – Ради пресвітерів, яка 4 квітня 1985 р. подала до голови РСР та першого заступника Голови Президії Верховної Ради СРСР відкритого листа з клопотанням про дозвіл на утворення союзу автономно діючих п'ятидесятницьких церков СРСР та його центрального апарату. 25–26 травня 1990 р. на базі автономно зареєстрованих церков та зареєстрованих церков ХЄВ, що вийшли із складу ВСЄХБ з дозволу радянської влади, було створено «Всеукраїнський Союз євангельських християн» (голова – В. Озеруга), який проголосив себе спадкоємцем колишнього воронаєвського союзу ХЄВ. Цей Союз продовжує існувати з новою назвою – «Українська Церква ХВЄ» і сьогодні (голова – М. Паночко) [83, с. 233, 234].

Після смерті І. Левчука у 1992 р., вже згадуваний нами єпископ-сексот В. Білих дуже швидко відродив «Київський єпископат» та приєднав до нього «Московський єпископат», і в травні того ж року був проголошений керівним єпископом Об'єднаної церкви християн віри євангельської (ОЦХВЄ), до якої зараз входять усі колишні незареєстровані релігійні громади п'ятидесятників країн СНД, Балтії та Німеччини. Керівний центр ОЦХВЄ на даний час знаходиться у Дніпропетровській області у м. Кривому Розі (голова – єпископ Г. Бабій) [69].

Автономно зареєстровані релігійні громади баптистів утворили свій релігійний Союз Незалежних церков ЄХБ в Україні з центром у м. Києві (голова М. Величко) [76]. Т. зв. «баптисти-ініціативники» залишилися у складі СЦ ЄХБ, яка утворила МСЦ ЄХБ з центром у м. Москві (голова М. Антонюк). ВСЄХБ розпалася на самостійні релігійні союзи в рамках колишніх республік СРСР. Так, ВСЄХБ в Україні називається «Всеукраїнський Союз церков євангельських християн-баптистів» (ВСЦ ЄХБ), що об'єднує всі колишні церкви ВСЄХБ в Україні (голова В. Антонюк, м. Київ).

Таким чином, ми бачимо, що не дивлячись на послаблення політичного тиску на протестантські релігійні громади в період «перебудови», органами радянської влади та КДБ були вжиті усі заходи, для того щоб знищити протестантське підпілля і не дати йому легалізуватися після розпаду СРСР. Також в цей період за підтримки влади відбулося юридичне оформлення керівних центрів автономно зареєстрованих протестантських союзів та протестантських союзів, що вийшли зі ВСЄХБ, яке продовжує діяти.

Висновки до розділу 3

Отже, можна висновувати, що діяльність протестантських організацій на Дніпропетровщині: ВСЄХБ, ХЄВ та СЦ ЄХБ протягом 1944–1991 рр., а також їхні стосунки із владою та між собою зазнали наступної трансформації. Перебуваючи поза межами радянського правового поля, незареєстровані релігійні громади союзу ХЄВ та СЦ ЄХБ проводили активну боротьбу, спрямовану на зміну парадигми державно-церковних відносин. Вони вимагали від ВСЄХБ та РСРК-РСР дотримуватись діючого законодавства про культу, припинити цькування та «вибіркову» реєстрацію релігійних громад, не перешкоджати проведенню релігійної діяльності. У відповідь вищі органи радянської влади через РСРК-РСР та НКДБ-КДБ, а ті в свою чергу через підвідомчий їм агентурний апарат ВСЄХБ постійно проводили заходи спрямовані на викриття та припинення релігійної діяльності незареєстрованих релігійних громад. Форми боротьби влади та підвідомчої їй агентури із числа служителів культу з релігійним «підпіллям» носили різний характер і реалізовувалися почасти шляхом агентурно-оперативних комбінацій, арештів, компрометації, каральної психіатрії та інших «профілактичних» засобів щодо релігійного активу незареєстрованих громад ХЄВ та СЦ ЄХБ. Переконавшись в неспроможності ліквідувати його силовими методами, Кремль почав застосовувати нові механізми впливу у вигляді автономної реєстрації. Комбінація каральних акцій та поступок дозволила владі напередодні падіння тоталітарної комуністичної системи розколоти релігійне «підпілля», скомпрометувати його лідерів, очолити його своєю перевіреною агентурою та в подальшому легалізувати.

ВИСНОВКИ

Досліджуючи правові засади державної релігійної політики щодо протестантських організацій Дніпропетровщини (ВССХБ, ХЄВ, СЦ ЄХБ) у 1944–1991 рр. та механізми її впровадження, ми дійшли висновку, що вони носили репресивний характер і були спрямовані на обмеження релігійної діяльності та скорочення кількості віруючих. Такий висновок підтверджується самою структурою та нормативно-правовою базою радянських органів влади (РСРК-РСР та структурних підрозділів КДБ), що займалися питаннями впровадження релігійної політики в державі до 1991 р. і були ліквідовані, як рудименти, за часів «перебудови». Але, незважаючи на загальний антирелігійний характер, антицерковну спрямованість та репресивну складову радянської релігійної політики, форми та методи її застосування до протестантських організацій, як і їхня зворотна реакція різнилися. Перебуваючи у межах одного (радянського) правового поля, протестантські релігійні організації Дніпропетровщини (ВССХБ, ХЄВ та СЦ ЄХБ) мали різну форму правових, або позаправових (як ХЄВ та інш.) стосунків із радянською владою. В ході даної розвідки нами були встановлені три основні форми взаємодії усіх протестантських релігійних організацій із владою протягом 1944–1991 р.: реєстрація, нереєстрація та автономна реєстрація релігійних протестантських організацій та союзів в РСРК-РСР. Кожна із цих форм взаємодії визначала структуру, розташування та характер діяльності тієї чи іншої релігійної організації або союзу.

Перший («сталінський») період встановлення взаємодії влади з церквою розпочався у 1944 р. і закінчився зі смертю «вождя» у 1953 р. В цей період була запроваджена реєстрація релігійних громад у РСРК. З одного боку, реєстрація легалізувала діючі релігійні громади чи союзи, надала їм право отримати від держави у користування культові споруди, можливість придбати засоби пересування, звільнити від роботи та військової служби служителів культу. Але з іншого, вона зобов'язувала їх служити за надані блага не Богу, а

владі, оскільки реєстрація носила «вибірковий характер» і надавалася лише «політично лояльним» конфесіям. «Політична лояльність» протестантів владі виявлялася не стільки в готовності дотримуватись вимог радянського законодавства про культу, скільки у згоді пресвітерсько-проповідницького складу поєднувати духовну і оперативну роботу як секретних співробітників НКДБ-КДБ. Саме в такий спосіб під тиском органів НКДБ на базі проханівського союзу ВСЄХ із їх секретних співробітників (служителів-сексотів) баптистів та євангелістів був організований та зареєстрований в РСРК протестантський союз ВСЄХБ. Усі ж інші протестантські конфесії (окрім АСД) визнавалися «бузувірськими» і самостійній реєстрації в РСРК не підлягали. Вони автоматично опинялися в полі зору органів НКДБ, які частину із них ліквідували «адміністративно-оперативним» шляхом, а іншій частині організували «оперативний супровід» у ВСЄХБ через реєстрацію в РСРК [57, с.15]. Протягом 1944–1947 рр. за такою схемою «укрупнення» до ВСЄХБ увійшли близько 70-ти протестантських конфесій СРСР [85, с. 234]. В цей період в самому апараті НКДБ відбулися серйозні структурні зміни, що дозволили на базі ВСЄХБ створити із служителів культу потужну агентурну мережу та резидентури для контролю над релігійною ситуацією в країні та проведення їх руками т. зв. «асиміляції». Опинившись у складі ВСЄХБ, сповідники «бузувірських» культів піддавалися «перевихованню» з боку пресвітерсько-проповідницького (агентурного) складу ВСЄХБ в дусі баптистської догматики, в результаті чого частина із них «асимілювалася» у ВСЄХБ, а інша не витримувала і повністю «поривали з релігією». Такі дії ВСЄХБ та НКДБ призвели до появи опозиції із керівників ХЄВ, зокрема П. Бідаша, які призупинили «влиття» общин союзу ХЄВ до ВСЄХБ, за що були репресовані.

Другий період державно-церковних відносин починається за доби політичної діяльності М. Хрущова та охоплює собою 1953–1964 рр. Початковий етап цього періоду характеризується певною лібералізацією релігійного життя в країні, чим і скористалися П. Бідаш та його оточення

(після звільнення), подавши заяви до всіх урядових інстанцій, з клопотанням про реєстрацію общин союзу ХЄВ в РСРК незалежно від ВСЄХБ. В результаті згортання «відлиги» у 1956 р. усі вони були знову репресовані, а у державно-церковних відносинах з'явилася нова форма взаємодії – нереєстрація. Общини союзу ХЄВ, отримавши відмову в реєстрації власного союзу, почали виходити із ВСЄХБ і відправляти культу «нелегально». У 1961 р. їх приклад наслідували т. зв. «чисті баптисти», очолювані О. Прокоф'євим, а пізніше Г. Крючковим, які вийшли із ВСЄХБ і у 1965 р. утворили власний «нелегальний» (незареєстрований в РСРК) союз СЦ ЄХБ. В цей же період органи КДБ та РСРК встановили тотальний контроль над діяльністю зареєстрованих релігійних громад та церков в Україні і Дніпропетровській області, істотно зменшили руками підлеглих їм очільників ВСЄХБ їхню кількість, провели заходи, спрямовані на призначення на керівні посади незареєстрованих релігійних громад своїх агентів та почали використовувати церкву на міжнародній арені для поширення прорадянського впливу на Заході.

Третій період (1965–1985 рр.) державно-церковних відносин розпочався із зміною політичного керівництва в країні і введенням нової форми державно-церковних відносин – автономної реєстрації. Така реєстрація передбачала автономну (незалежну від ВСЄХБ) реєстрацію в РСР не всього «нелегального» союзу віруючих з його керівним центром, а лише окремої релігійної громади. Актом автономної реєстрації помісні релігійні громади автоматично виводилися з-під влади «нелегального» центру і «легалізувалися» шляхом безпосереднього (незалежного від ВСЄХБ) підпорядкування РСР та КДБ. Завдяки цьому кроку владі вдалося послабити емігрантські настрої серед протестантів та розколоти «нелегальне» (незареєстроване в РСР) релігійне «підпілля», шляхом виведення із його складу автономно зареєстрованих релігійних громад. Таким чином, наприкінці цього періоду протестантські релігійні організації вже чітко поділялися на «зареєстровані», «незареєстровані» та «автономно зареєстровані» громади. До «зареєстрованих» належали общини союзу ВСЄХБ, до складу якого входили і

зареєстровані общини союзу ХЄВ. Їхня кількість в Дніпропетровській області в цей період становила 33 общини із 6 282 осіб. Вони діяли легально, використовували культові приміщення, отримані від держави, користувалися усіма правами радянського законодавства про культу, їх керівництво, почасти звільнялося від роботи, перебувало на утриманні громади і було секретними співробітниками КДБ.

До категорії «незареєстрованих» входили релігійні громади союзу ХЄВ та СЦ ЄХБ, що не увійшли (або вийшли) із складу ВСЄХБ. Вони перебували поза межами радянського законодавства про культу, діяли в «явочному» порядку переважно в приміських зонах та лісосмугах і керувалися власними релігійними центрами: ХЄВ – «Київським єпископатом» (І. Левчук), а СЦ ЄХБ – «Ініціативною групою» (Г. Крючков, м. Тула, Росія). В Дніпропетровській області налічувалося 10 незареєстрованих громад ХЄВ та 12 – СЦ ЄХБ (див. арк. 112,113)

«Автономно зареєстрованими» були релігійні громади, які вийшли із складу «зареєстрованих» (ВСЄХБ та ХЄВ) та «незареєстрованих» (ХЄВ та СЦ ЄХБ) релігійних громад та союзів. Вони, як і «зареєстровані» релігійні громади, користувалися усіма можливостями радянського законодавства про культу і керувалися настановами та розпорядженнями радянських органів влади (РСР та КДБ).

Четвертий період – 1985–1991 рр. державно-церковних відносин був пов'язаний із проголошенням курсу на «перебудову». Саме в цей період РСР та КДБ реалізували заходи, спрямовані на розкол центрів незареєстрованих релігійних громад («Київського єпископату») та створення легальних центрів для зареєстрованих та автономно зареєстрованих протестантських общин, які функціонують досьогодні.

Таким чином, завдяки репресивній політиці радянської влади релігійній сфері у 1944–1991 рр. та співучасті у її реалізації частини керівництва протестантських громад, протестантське релігійне середовище Дніпропетровської області скоротилося (за далеко не повними даними

уповноваженого РСР по Дніпропетровській області) майже на 1 тис. осіб та було (і залишається) розколоте не тільки за денаменаційною ознакою (баптисти, п'ятидесятники і т.д.), а і за формою їх відносин із владою (зареєстровані, незареєстровані та автономно зареєстровані громади), що вносить певний дисбаланс у їхні відносини між собою та істотно послаблює релігійний вплив на суспільство.

Отже, ми рекомендуємо використовувати матеріали даної розвідки не тільки в академічних цілях у закладах освіти, а й у протестантському релігійному середовищі з метою його очищення від баласту радянського минулого та примирення між собою штучно розділених протестантських конфесій з метою подальшого ефективного та конструктивного впливу на суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Неопубліковані джерела

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 6463. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по Дніпропетровській області. 1945-1965 рр.

Оп. 1

1. Спр. 1. Постановления, указания, инструктивные письма Совете по делам религиозных культов при Совете Народных Комиссаров СССР 1945-1946 гг., 43 арк.
2. Спр. 2. Докладные записки, справки, сообщения, информационные отчёты о состоянии и деятельности религиозных общин за 1945 г., 61 арк.
3. Спр. 3. Информационные отчёты о состоянии и деятельности религиозных общин за 1946 г., 75 арк.
4. Спр. 4. Постановления, указания, распоряжения Совета по делам религиозных культов при СМ СССР (03.01.1947 – 26.10. 1949 рр.), 38 арк.
5. Спр. 6. Информационные отчёты о состоянии и деятельности религиозных общин за 1948 г., 70 арк.
6. Спр. 7. Информационные отчёты, статистические сводки, сведения, связанные с деятельностью религиозных общин и направляемые в вышестоящие и местные советские и партийные органы за 1949 г., 79 арк.
7. Спр. 9. Информационные отчёты, статистические сводки, сведения, связанные с деятельностью религиозных общин и направляемые в вышестоящие и местные советские и партийные органы за 1950 г., 106 арк.
8. Спр. 10. Информационные отчёты, статистические сводки, сведения, связанные с деятельностью религиозных общин и направляемые в

вышестоящие и местные советские и партийные органы за 1951 г., 106 арк.

9. Спр. 11. Информационные отчёты, статистические сводки, сведения, связанные с деятельностью религиозных общин и направляемые в вышестоящие и местные советские и партийные органы за 1952 г., 100 арк.

10. Спр. 12. Постановления, указания, распоряжения, инструктивно-циркулярные письма Совета по делам религиозных культов при СМ СССР за 1953–1954 гг., 28 арк.

11. Спр. 13. Информационные отчёты, статистические сводки, сведения, связанные с деятельностью религиозных общин и направляемые в вышестоящие и местные советские и партийные органы за 1953 г., 114 арк.

12. Спр. 17. Информационные отчёты, статистические сводки, сведения, связанные с деятельностью религиозных общин и направляемые в вышестоящие и местные советские и партийные органы за 1956 г., 192 арк.

Ф. 6465. Уповноважений Ради у справах релігій при РМ СРСР по Дніпропетровській області. 1965–1991 рр.

оп. 2

13. Спр. 2. Переписка совета по делам религий, местными партийными органами и советскими органами по вопросам состояния и деятельности религиозных организаций (1966–1972 гг.), 255 арк.

14. Спр. 26. Документы /статистические отчёты, объяснительные записки, сведения, вырезки из газет, списки/ за 1980 год о состоянии и деятельности зарегистрированных религиозных обществ и незарегистрированных групп верующих, о предупредительно-профилактической работе и административной практике за нарушения законодательства о культах, 107 арк..

15. Спр. 50. Документы, отчёты, сведения, списки и др. за 1986 год о состоянии и деятельности зарегистрированных религиозных обществ и незарегистрированных групп верующих, о предупредительно-профилактической работе и административной практике за нарушения законодательства о культах, 207 арк.

Державний архів Служби безпеки України, м. Дніпро

Фонд кримінальних справ.

16. Спр. П-19560. Дело № 149097 по обвинению Шокало Филиппа Павловича по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11 УК Украины, 1948 г, т.1, 483 арк.
17. Спр. П-21827. Дело № 3152 по обвинению Понурко Гаврила Гавриловича по ст. 54-10 ч.2, 54-11 УК УССР, 1945 г., т.1, 215 арк.
18. Спр. П-24066. Дело № 2575 по обвинению Шаповалова Данила Даниловича по ст.54-10 ч.2 УК УССР, 1944 г. т.1, 162 арк.
19. Спр. П-24066. Дело № 2575 по обвинению Шаповалова Данила Даниловича по ст.54-10 ч.2 УК УССР, 1944 г. т.2, 486 арк.
20. Спр. П-24610. Дело № 7549 по обвинению Бидаша А. И и других по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11, 67¹ УК Украины, 1957 г. (в 7 т.) т.3, 298 арк.
21. Спр. П-24610. Дело № 7549 по обвинению Бидаша А. И и других по ст. ст. 54-10 ч.2, 54-11, 67¹ УК Украины, 1957 г. (в 7 т.) т.7, 215 арк.

Державний архів Служби безпеки України, м. Одеса

Фонд кримінальних справ

22. Спр. П-24012. Дело № 5629 по обвинению Воронаева И.Е. и других, 1930 г., 302 арк.

Державний архів Служби безпеки України, м. Черкаси

Фонд кримінальних справ

23. Спр. П-1640₅. Дело № 89 по обвинению Белых В.И., Агафоновой А.В., Москаленко С. И., Москаленко А.С. по ст. ст. 54-10 ч.2 и 54-11 УК УССР (в 5 т.), 1959 г., т.5, 363 арк.

Державний архів Служби безпеки України, м. Київ

Ф. 1. 2-ге Управління МГБ-КГБ УРСР

Оп.1

24. Спр. 1102. Дело №127 (т.1) Докладные записки и справки об агентурно-оперативной работе по линии церковников и сектантов (07 апреля 1949 – 07 сентября 1955 гг.), 354 арк
25. Спр. 1103. Дело №127 (т.2) Докладные записки и справки об агентурно-оперативной работе по линии церковников и сектантов Украинской ССР (14 мая 1957 г. – 25 сентября 1959 г.), 280 арк.
26. Спр. 1104. Дело №127 (т.3) Докладные записки и справки об агентурно-оперативной работе по линии церковников и сектантов (03 января 1959 г. – 12 декабря 1959 г.), 271 арк.
27. Спр. 1105. Дело №127 (т.4) Планы агентурно-оперативных мероприятий по церковно-сектантской линии (03 ноября 1954 г. – 08 мая 1959 г.), 224 арк.
28. Спр. 1423. Дело №20 С планами и справками по линии церковников и сектантов (14 февраля 1962 г. – 08 декабря 1962 г.), 110 арк.
29. Спр. 1424. Дело №31 Докладные записки со справками и другими документами по линии церковников и сектантов (10 октября 1959 г. – 04.01.1961 г.), 150 арк.

Ф. 2. Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ–КГБ УРСР

Оп. 21

30. Спр. 2750. Дело №33 т.2. Докладные записки УКГБ и в КГБ СССР о проводимых агентурно-оперативных мероприятиях среди лиц, возвратившихся из заключения (20 февраля 1955 г. – 28 апреля 1955 г.), 375 арк.

Оп. 27

31. Спр. 2831. Дело №78. С отчётами по церковникам и сектантам за 1956 г. (к литературному делу № 78), (01 декабря 1956 г. – 01 января 1957 г.), 387 арк.
32. Спр. 2855. Дело №78. С материалами отчётности об агентурно-оперативной работе 5 отдела 4 Управления КГБ при СМ УССР и УКГБ по церковно-сектантской линии за 1957 г. (01.12.1957 г. – 21.01.1958 г.), 605 арк.
- Ф. 9. Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ УРСР. 1921–1991 pp.
33. Спр. 74 С/ССР. Директивы МГБ УССР за 1944 г. (с № 43 по № 1278), 250 арк.
- Ф. 13. Колекція друкованих видань КГБ УРСР. 1920–1992 pp.
34. Спр. 375. Доклад о результатах агентурно-оперативной и следственной работы НКГБ УССР периода ВОВ 1941–1945 гг., 1945 г., 439 с.
35. Спр. 666. История советских органов государственной безопасности, 1977г., 639 с.
36. Спр. 1021. Циркулярное письмо о состоянии и перспективах церковного движения и очередных задачах органов ОГПУ, М.1930, 9 с.
37. Спр. 1039. Об агентурно-оперативной работе по церковно-сектантской контр-революции, 1936 г. 4 с.
- Ф. 16. Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР
- Оп. 1
38. Спр. 539. Дело №2. Директивные указания НКВД УССР за 1943 г., 331 арк.
39. Спр. 572. Дело № 37 (т.12). Копии спецсообщений и докладных записок (14 мая 1946 г. – 04 июня 1946 г.), 360 арк.
40. Спр. 575. Дело № 37 (т.14). Копии спецсообщений и докладных записок, (17 июня 1946 – 16 июля 1946), 406 арк.
41. Спр. 1208. Дело №13. С подлинниками докладных записок, информационных и специальных сообщений и других материалов КГБ

УСССР, возвращённых из ЦК Компартии Украины (03 июня 1983 - 08 сентября 1983 г.), 330 арк.

42. Спр. 1242. Дело № 14. Копии докладных записок, специальных и информационных сообщений в инстанции за подписью руководства КГБ (06 января 1986 г. – 29 декабря 1986 г.), 97 арк.

43. Спр. 1255. Дело № 14. Копии докладных записок, специальных информационных сообщений в инстанции за подписью руководства КГБ УСССР (01 января 1987 г. – 03 декабря 1987 г.), 291 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Ф. 4648 Рада в справах релігії при Раді Міністрів УРСР та її попередники: уповноважені ради в справах релігії при Раді Міністрів СРСР по УРСР (об'єднаний фонд)

Оп. 4

44. Спр. 147. Дело №2. Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УСССР, представляемые в высшие правительственные и партийные органы УСССР, о положении и деятельности религиозных организаций в республике за 1955 г., 265 арк.

45. Спр. 192. Дело № 21. Информации и докладные записки по вопросам изучения настроения духовенства и верующих, высказанные ими в беседах на личных приёмах за 1956 г., 190 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф.263. Кримінальні справи на репресованих

оп. 1

46. Справа 58286. Дело №14905. По обвинению Марина С.И. и других по ст. 54-10 ч.2 и 54-11 УК Украины (в 8 т.), т. 8, 215 арк.

II. Опубліковані джерела

47. Административный кодекс УССР от 12.10.1927 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP270014.html
48. Власть и церковь в Восточной Европе 1944–1953 гг. В 2-х т. Т.1. Власть и церковь в Восточной Европе 1944–1948 / [за ред. Т.В. Волоктина]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 887 с.
49. Горетой Н. СССР Апокалипсический Вавилон / Н. Горетой. – Мироновка (Киевской обл.): ЗАО «Мироновская типография», 2005. – 407 с.
50. Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex17420.html>
51. Законодательство о религиозных культах: (сборник материалов и документов) / [за ред. В. А. Куроедова]. – 2-е изд., доп. – NY: Chalidze Publications, 1981. – 210 с.
52. Закон о реорганизации органов государственной безопасности [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_19766.htm
53. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>
54. Конституция УССР от 30 января 1937 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tribun.org.ua/?id=291>
55. Конституция УССР от 20 апреля 1978 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09>
56. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988) / КПСС; Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС; Под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. – 9-е изд., доп и испр. – М., 1983–1990. – 16 т. – В надзаг.: Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Т. 8: 1946-1955. – 1985. – 542 с.

57. Крючков Г. К. Великое пробуждение XX столетия / Г. К. Крючков. – М.: Христианин МСЦ ЕХБ, 2008. – 512 с.
58. Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. / В. И. Ленин ; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 5-е изд. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1973. – Т. 17. Март 1908 – июнь 1909. – 655 с.
59. Ливен С.П. Духовное пробуждение в России / С.П. Ливен. – GBV: Свет на Востоке, 1990. – 125 с.
60. Обращение помощников старшего пресвитера ВСЕХБ по Днепропетровской области Н.К. Акритова, Г.Г. Понурко и М.С. Бута [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bperchatkin.wordpress.com/2010/09/19/>
61. Орлеанский М. Закон о религиозных объединениях РСФСР / М. Орлеанский. – М. : Безбожник, 1930 г. – 224 с.
62. Панченко А. Антрополог Александр Панченко – о том, как его уволили из СПбГУ и почему в России боятся сект_[Электронный ресурс] / А. Панченко. – Режим доступа: <https://meduza.io/feature/2018/12/03/est-oschuschenie-cto-suschestvuet-spisok-vrednyh-dvizheniy-kotorye-budut-vydavlivat-iz-rossii>
63. Письмо старшего пресвитера евангельских христиан-баптистов по Днепропетровской области Н. Мельникова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bperchatkin.wordpress.com/2010/12/07/>
64. Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу 1930 р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40215/12-Document9.pdf?sequence=1>
65. Постановление от 26 апреля 1991 г. N 209 об утверждении положения о совете по делам религий при КМ СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_18655.htm

66. Постановление от 14 ноября 1991 г. N ГС-13 об упразднении министерств и других центральных органов государственного управления СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_19710.htm
67. Шаповалов А. Твёрдые духом / А. Шаповалов. – Днепр, 2012. – 78 с.

III. Література

68. Арестов В. Н. Религиозный экстремизм: содержание, причины и формы проявления, пути преодоления / дис. ... канд. филос. наук: 09.00.06. – К.: Институт философии АН УССР, 1984. – 188 с.
69. Бабий Георгий Арсеньевич. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
70. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Рідний край, 2000. – 309 с.
71. Безсонова О. Особливості розвитку євангельського руху в Південноукраїнських губерніях Російської імперії: порівняльний аналіз / О. Безсонова // Українське релігієзнавство. – К.: УАР, 2011. – №58. – С.54-60
72. Братский вестник. Журнал ВСЕХБ. – М: Издательство ВСЕХБ, 1945. – № 1. – 44 с.
73. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. Избранные произведения. – Перевод с немец. и общая редакция: Ю. Давыдов. – М.: Прогресс, 1990. – С. 44–271
74. Веденеев Д.В. Атеисты в мундирах: Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины / Д.В. Веденеев. – К. ООО «ТД Алгоритм», 2016. – 496 с.
75. Веденеев Д.В. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) / Д.В.

- Веденєєв, О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2012. – №4. – С. 104-126
76. Величко Николай [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slovo.org/ru/propovedi/teacher/nikolay-velichko>
77. Войналович В.А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс / В.А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 741 с.
78. Дородницын А. Религиозное движение на юге России во второй половине XIX столетия / А. Дородницын. – Казань, 1909. – 301 с.
79. Евангельское движение на Днепропетровщине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chve.org.ua/evanhelskoe-dvyzhenye-na-dnepropetr/>
80. Єленський В. Суво́ра "відлига". За́мітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років / В. Єленський // Людина і світ. – 1990. – №6. – С. 20-25; №7. – С. 24-28.
81. Иванова О.Г. Аспекты диалектической связи государства и церкви в современном социалистическом обществе / О. Г. Иванова // Свобода совести в СССР: социальные гарантии. – Казань, 1989. – С. 56-58.
82. Історія релігії в Україні. В 10 т. Том 5. Протестантизм / [за ред. П. Л. Яроцького]. – К. – Дрогобич: Коло, 2007. – 424 с.
83. Історія релігії в Україні. В 10 т. Том 6. Пізній протестантизм / [за ред. П. Л. Яроцького]. – К. - Дрогобич: Коло, 2007. – 632 с.
84. История днепропетровского объединения церквей ЕХБ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecb.dp.ua/o-nas/dnepropetrovskoe-obyedineniye-ekhb-istoriya>
85. История евангельских христиан-баптистов в СССР [под. ред. Я. Духонченко] . – М.: ВСЕХБ, 1989. – 624 с.
86. Карпов Георгий Григорьевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.memo.ru/history/NKVD/kto2/kto_2-0493.html
87. Клибанов А.И. Проблемы изучения и критики религиозного сектантства / А. И. Клибанов. – М.: Знание, 1971. – 64 с.

88. Клибанов А.И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем / А. И. Клибанов. – М.: Наука, 1973. – 255 с.
89. Комитет государственной безопасности СССР. 5-е Управление – Управление «З» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://shieldandsword.mozohin.ru/kgb5491/structure/SU_67.htm
90. Крывелев И.А. Религии и церкви в современном мире / И. А. Крывелев. – М.: Советская Россия, 1961. – 188 с.
91. Лахно О.П. Церковна опозиція євангельських християн-баптистів України (1940-1980-і роки) : [монографія] / О. П. Лахно. – Полтава: Друкарська майстерня, 2009. – 288 с.
92. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні, 1943-1946. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 403 с.
93. Лисенко О.Є. Держава і релігійні конфесії в Україні 1943-1945 рр. [Електронний ресурс] / Лисенко О.Є. – Режим доступа: http://history.org.ua/LiberUA/Book/k2/2_1.pdf
94. Лопухин А.П. Православная Богословская энциклопедия или Богословский энциклопедический словарь. [Электронный ресурс] / А.П. Лопухин . – Режим доступа: <https://azbyka.ru/otechnik/Lopuhin>].
95. Людина, яка потрібна Господу. Життя та служіння Густава Шмідта [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.blag.org.ua/2istorychni_postati/06_shmidt.html
96. Макарчук С. Етнічна історія України. Навчальний посібник / С. Макарчук. –К.: Знання, 2008. – 471с.
97. Митрохин Л.Н. Религия и мы / Л. Н. Митрохин // Квинтэссенция: философский альманах. – М.: Политиздат, 1990. – С. 307-340.
98. Митрохин Л.Н. Баптизм: История и современность: Философско-социологические очерки. – СПб., 1997. – 477 с.
99. Москаленко А. Т. Пятидесятники / А. Т. Москаленко. – М: Политиздат, 1973. – 199 с.

100. Никольская Т.К. Русский протестантизм и государственная власть в 1905-1991 годах / Т.К. Никольская. – СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. – 356 с.
101. Нікольська Т.К. Церква євангельських християн-баптистів і Серпнева угода // Вітчизняний євангельський протестантизм: історія, досвід, проблеми. Збірник наукових статей / За наук. ред. А. М. Колодного, О. І. Паніч // Українське релігієзнавство. – К. : УАР, 2011. – № 58. – С. 183-194.
102. Носова Е.В. Деятельность Совета по делам религиозных культов / Е.В. Носова // Вестник КРСУ. – 2009. – Том 9. – № 5. – С. 113-117
103. О военном вопросе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/voen.htm#ogpu>
104. Одинцов М. И. Хождение по мукам. 1954-1960 годы / М. И. Одинцов // Наука и религия. – 1991. – № 7. – С. 2-3.
105. Одинцов М.И. Вероисповедная политика советского государства в 1939-1958 гг. / М. И. Одинцов // Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы: 1939-1958. – М.: ИнСлав РАН, 2003. – С. 61.
106. Одинцов М.И. Государственно-церковные отношения в истории советского общества: тезисы доклада / М. И. Одинцов // Религия, общество и государство в XX веке. – М.: Прогресс, 1991. – С. 51-57.
107. Одинцов М.И. Путь длинной в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству: (государственно-церковные отношения в истории советского общества) / М. И. Одинцов // На пути к свободе совести. – М.: Прогресс, 1989. – С. 29-72.
108. Одинцов М.И. Хождение по мукам. 1939-1954 годы / М. И. Одинцов // Наука и религия. – 1990. – № 8. – С. 19-21.
109. Орлов В. История движения неопятидесятничества [Электронный ресурс]/В.Орлов.–режимдоступа: <http://www.zavet.ru/b/orlov/nptd/02.htm>
110. Осокина Е. А. Золото для индустриализации: «Торгсин» / Елена Александровна Осокина. – М.: Российская политическая энциклопедия

- (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – 592 с.
111. Павлова И. В. Механизм сталинской власти: становление и функционирование. 1917–1941 [Электронный ресурс] / Ирина Владимировна Павлова. – Режим доступа: <http://coollib.com/b/161403/read>
112. Петров С.В. Правовые проблемы религиозной политики СССР по отношению к евангельским церквам в начале 40-х – первой половине 60-х годов XX века. Исторические аспекты / С. В. Петров // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – №4(54). – С. 280-289
113. Плаксин Р.Ю. Крах церковной контрреволюции. 1917-1923 гг. / Р. Ю. Плаксин. - М. : Наука, 1968. - 191 с.
114. Подкур Р. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ/ Роман Подкур, Виктор Ченцов. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с.
115. Полянский Иван Васильевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.memo.ru/history/NKVD/kto2/kto_2-0908.html
116. Путинцев Ф. М. Политическая роль и тактика сект / Ф. М. Путинцев. – М.: Государственное антирелигиозное издательство, 1935. – 477 с.
117. Путинцев Ф. М. Политическая роль сектантства / Ф. М. Путинцев. – М.: Безбожник, 1929. – 127 с.
118. Рождественский А. Южнорусский штундизм / А. Рождественский. – СПб.: Тип. Департ. Уделов, 1889. – 295 с.
119. Рудинский Ф.М. Свобода совести в СССР / Ф. М. Рудинский. – М. : Госюриздат, 1961. – 203 с.
120. Савинский С.Н. История евангельских христиан – баптистов Украины, России, Белоруссии (1867 – 1917 гг.) / С. Савинский. – СПб.: Христианское общество «Библия для всех», 1999. – 424 с.

121. Свобода совести в России: исторический и современный аспекты. Выпуск 5. [сб. научн. ст. / отв. ред. М. Одинцов]. – М.: Российское объединение исследователей религии, 2007. – 560 с.
122. Сибирская семёрка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
123. Сосковец Л.И. Советы по делам религий как проводники государственной политики в отношении церкви / Л.И. Сосковец // Известия Томского политехнического университета 2008. Т. 312. № 6, С. 162-167
124. Ушаков Д. Большой толковый словарь современного русского языка / Д. Ушаков. – М.: Альт-Принт, 2005. – 1239 с.
125. Федоренко Ф. Секты, их вера и дела / Ф. Федоренко. – М.: Политическая литература, 1965. – 358 с.
126. Хрущёвская антирелигиозная кампания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://baptistru.info/index.php?title>
127. Чумаченко Т.А. Карпов Георгий Григорьевич [Электронный ресурс]. – <http://www.pravenc.ru/text/1681145.html>
128. Чумаченко Т. А. Совет по делам Русской православной церкви и его уполномоченные в условиях новой церковной политики власти (1958—1964 гг.) // Государство и церковь в XX веке: эволюция взаимоотношений, политический и социокультурный аспекты. Опыт России и Европы / отв. ред. А. И. Филимонова. — М.: ЛИБРОКОМ, 2011. — С. 8—34.
129. Wociurkiw B.R. Church – State Relations in the USSR / B.R. Wociurkiw. - Survey : Globus, 1968. – 461 p.
130. Wociurkiw B.R. Religion in the USSR After Khrushchev / B. R. Wociurkiw // The Soviet Union under Brezhnev and Kosygin. – NY, 1971. – pp. 149-150.

131. Bociurkiw B.R. Religious Dissent in the Soviet State / B. R. Bociurkiw // Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe. – London : Macmillan, 1973. – p. 83.
132. Bociurkiw B.R. Soviet Research on Religion and Atheism Since 1945 / B. R. Bociurkiw // RCL. – 1974. – № 2.1. – pp. 11-16.
133. Bociurkiw B.R. The Shaping of Soviet Religious Policy / B. R. Bociurkiw // Problems of Communism. – May - June 1973. – pp. 37-51.
134. Bourdeaux M., Boiter A. Baptist in the Soviet Union 1960-1971 / M. Bourdeaux, A. Boiter//Radio Liberty Research Bulletin, January.–1972.–№ 31. – pp. 109-122
135. Bourdeaux M. Faith on Trial in Russia / M. Bourdeaux. – London: Hodder and Stoughton, 1971. – 324 p.
136. Bourdeaux M. Legislative Discrimination Against Believers in the USSR / M. Bourdeaux // Religions Liberty in the Soviet Union. – Kent: Keston College, 1976. – p. 38.
137. Dietrich Hans-Christian. «Auf dem Weg zur Glaubenseinheit...»: Reformationsgeschichte Weißrusslands. – Erlangen: Martin-Luther-Verlag, 2006. – 430 c.
138. Kolarz W. Religion in the Soviet Union / Walter Kolarz. – London: Macmillan and Co., Ltd., 1961. – 364 p.
139. Sawatsky W. Bible Work In Eastern Europe Since 1945 (Part 2) / W. Sawatsky // RCL. – 1975. – № 3.6. – pp. 4-14.
140. Sawatsky W. Bible Work In Eastern Europe Since 1945 (Part I) / W. Sawatsky // RCL. – 1975. – № 3.4-5. – pp. 4-10.
141. Sawatsky W. Protestantism in the USSR / W. Sawatsky // Religious policy in the Soviet Union / ed. by S.P. Ramet. – NY: Cambridge University Press, 2005. – pp. 319-349.
142. Sawatsky W. Russian Evangelicals Hold a Congress / W. Sawatsky // RCL. – 1975. – № 3.1-3. – pp. 12-15.

143. Sawatsky W. Secret Soviet Lawbook on Religion / W. Sawatsky // RCL. – 1976. – № 4.4. – pp. 24-31.
144. Sawatsky W. Statute of the CRA / W. Sawatsky // RCL. – 1976. – № 4.4. – pp. 31-34.
145. Sawatsky W. The New Soviet Law on Religion / W. Sawatsky // RCL. – 1976. – № 4.2. - pp. 4-10.
146. Sawatsky W. The Reform Baptists Today / W. Sawatsky // RCL. – 1980. – № 8.1. – pp. 28-38.
147. Sawatsky W. Soviet Evangelicals: Since World War II. Kitchener / W. Sawatsky. – Ontario - Scottdale (Pa.): Herald press, 1981. – 545 p.
148. Stricker G., Sawatsky W. Mennonites in Russia and the Soviet Union - An Aspect of the History of the Germans in Russia / G. Stricker, W. Sawatsky // RCL. – 1975. – №12.3. – pp. 293-314.